

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Peter Riismøller

Sultegrænsen

Nyt Nordisk Forlag · Arnold Busck

PETER RIISMØLLER

SULTEGRÆNSEN

Sult er den almindeligste dødsårsag.
(SIR JOHN BOYD ORR. 1952)

NYT NORDISK FORLAG
ARNOLD BUSCK
KØBENHAVN 1971

© Nyt Nordisk Forlag
Arnold Busck A/S 1971
Printed in Denmark by
Wilh. Burmesters bogtrykkeri, Ålborg
ISBN 87 17 01458 1

Ni tiendedele af Danmarks historie er oldtid, al viden derom er bygget på materielle levn. Sært nok, at viden om menneskets fysiske tilstand følger arkæologien, ikke historien. At en viden om menneskers gennemsnitlige udvikling kan gøres op for visse perioder af oldtiden, men ikke for noget tidspunkt mellem yngre jernalder og nutiden.

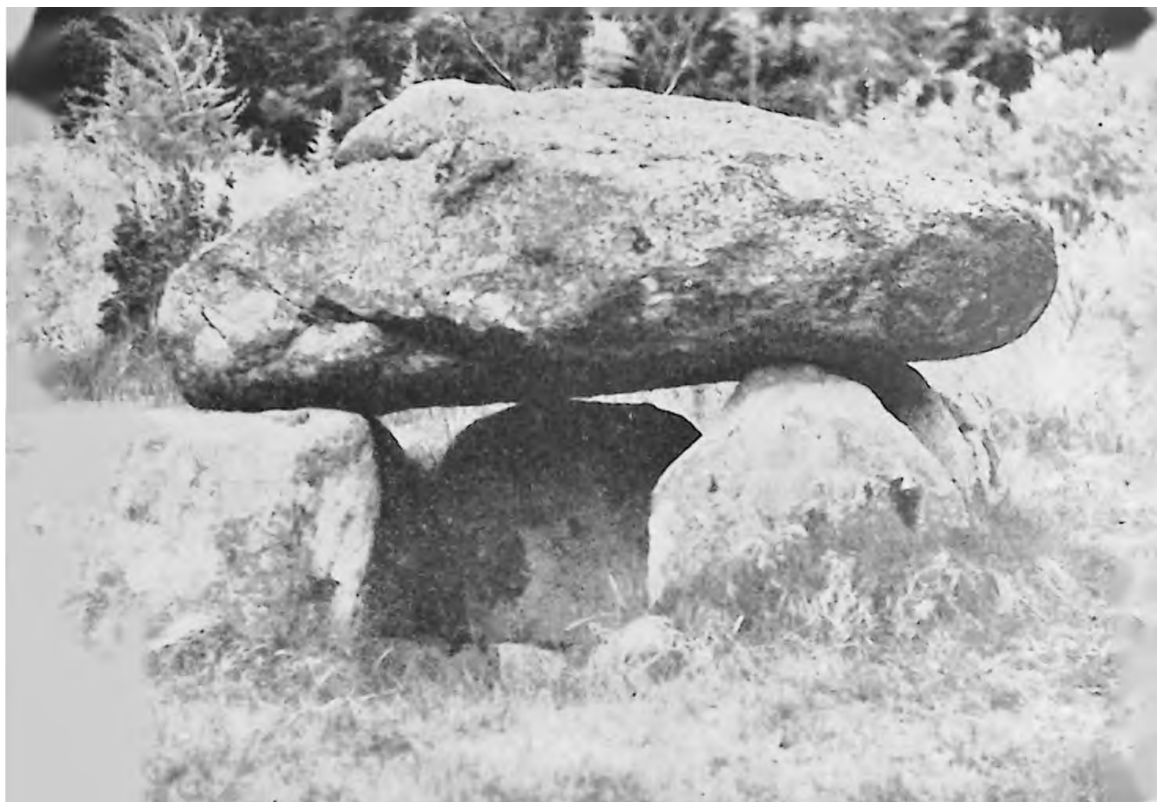
Af de skønsvise 10.000 år, mennesker har levet i Danmark, var endda den første halvdel uden civilisation, sådan at forstå, at mennesker var i samme situation som dyr, evigt på jagt efter føde. Vi har set disse ældste beboeres levn i landskabet. Fund af flintspåner på en sandet åbred eller i bunden af en tørvemose, ophobninger af østersskaller og knogler ved en lav strand. Stående på en sådan skaldyngede forestiller man sig let et mylder af mennesker og hunde og en bedøvende stank af råddenskab.

Og så kommer J. Troels-Smith og fortæller, at der i jægartiden kun har levet nogle ganske få familier i hele Jylland. Den mægtige skaldyngede er ophobet af de samme mennesker i løbet af få uger i den tidlige sommer, hvert år gentaget til given tid. Resten af året har familien levet på træk efter føde, tvunget af sted af den simple nødvendighed og vant til at tage alting med som ved skrædderens barsel. Deres egne rester er fundet i affalddyngen sammen med knogler af andre dyr, marvspaltede og hundegnavede som andre.

I den sidste del af jægartiden kom landbruget til Norden.

Jægerne blev bønder. Det er den største forbedring af menneskers livsbetingelser, der nogen sinde er sket.

Naturligvis blev menneskene ved med at fiske og jage, samle og fortære, hvad naturen ville yde. Men afgørende for overlevelse og civilisation var, at de nu kunne tvinge naturen til at

Dyssekammer i Kirkelunden, Skørping sogn. Dysserne er de ældste jordfaste mindesmærker fra bondesamfundet, beviset på, at menneskene er blevet bofaste.

Riismøller foto.

yde, hvad de forlangte af den. Det vil sige, at de trak sultegrænsen og placerede sig selv inden for den. De opsamlede forråd og frigjorde derved sig selv for den stadige frygt for hunger. De blev fastboende for at kunne dyrke og vogte deres agre. En civilisation kunne begynde at tage form.

Det var naturligvis ikke sådan, at jægartidens folk altid sultede. Havde de haft god jagt, kunne de frådse så længe, kødet kunne holde sig. Menneskeslægtens vældigste ædegilder holdes gerne lige op ad sultegrænsen. Selv med ilden til hjælp kunne en stor fangst ikke udnyttes, der blev en rest til ådselæderne. Hundens tidlige og nære tilknytning til mennesket skyldes vel sagtens den chance. Desuden var samme ådselæder jo endelig en madreserve.

Hvilken revolution i menneskets tilværelse, at man lærte at dyrke korn. Det er kornets vigtigste egenskab fremfor alle andre

madplanter, at det lader sig opbevare et år uden tab af værdi. Man beregner sit forbrug af fødekorn og sædekorn og tager med sindsro mod vinteren. Kan rationeringen holdes, er familien sikret mod hunger. Og kornet er villigt at tilberede, det kan blive til grød, det kan gøres i brød og med lidt kunst også i øl. En sikkerhed mod sulten er kornet.

Et andet grundlæggende næringsmiddel, man fik til rådighed ved overgangen til landbruget, var mælk. Ved tæmning af okser - eller velsagtens indførelse af tamme okser udefra - fik man på en gang trækdyr, kødreserve og malkedyr. Børnenes chancer for overlevelse steg. Den begyndende bondekultur betød en tilvækst i folketallet, hvis størrelse naturligvis ikke kan beregnes med nogen sandsynlighed, men må have betydet en befolkningsekspllosion. Hvor Himmerland i jægartiden kunne føde nogle få familier, kunne en snes tønder land til hver familie nu gøre det samme - og det samme areal år efter år. Den slægt eller landsby, der opførte langdyssen Troldkirken på Sønderholmen, har talt flere sjæle end hele Himmerland i jægartiden, og den er dog bygget nogle få slægtled inde i den nye periode, landbrugstiden.

Landbruget betød ikke en opgivelse af jægerkulturen. Lå bondefamiliens lod nær vand, dette være sig salt eller fersk, gav det fisk til supplerende af kosten, og jagt var mandens stolthed. En tilværelse som bonde, fisker, jæger og som summen af det hele forsørger, blev til og holdt sig lokalt farvet som livsform gennem årtusinder.

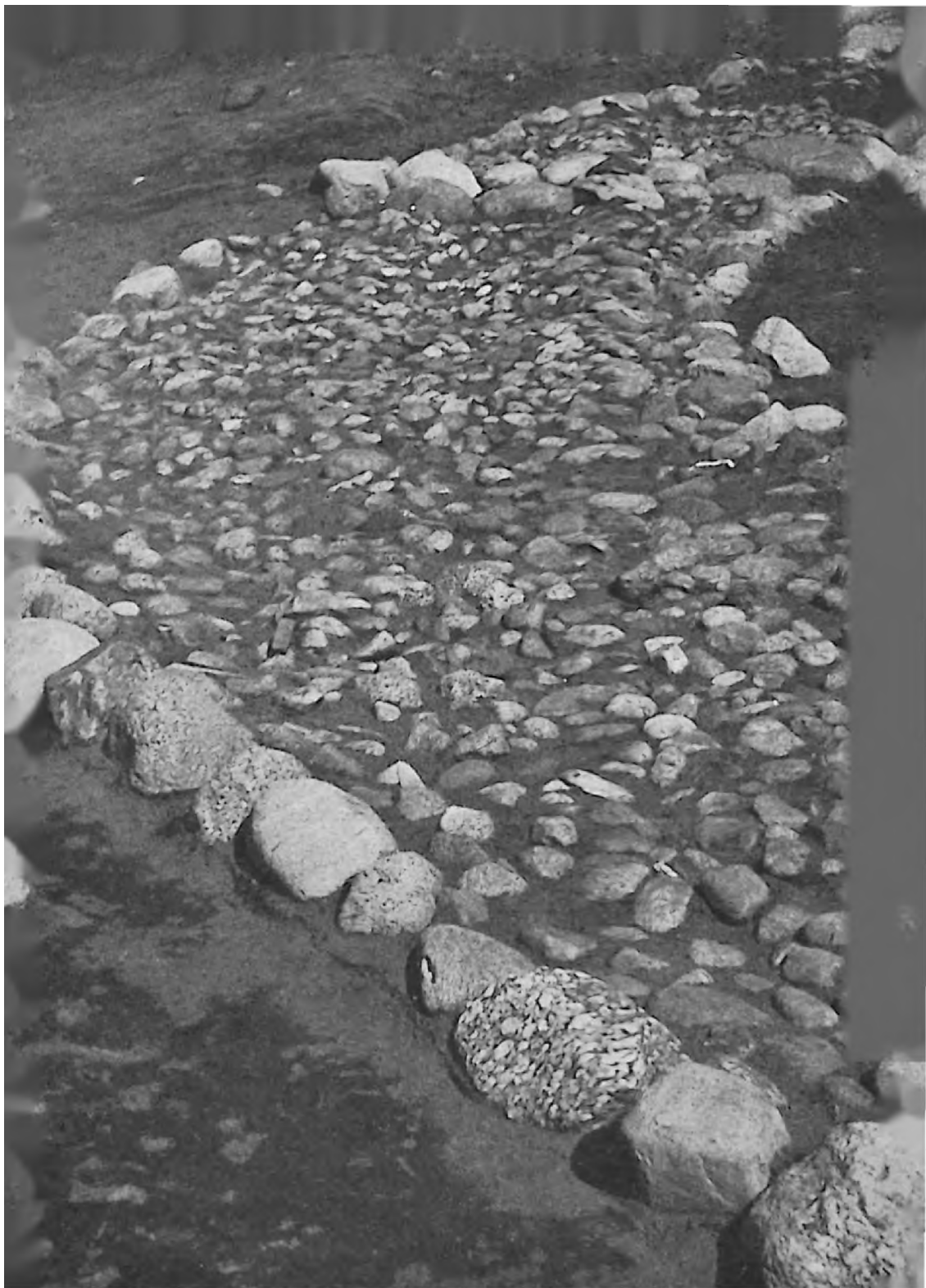
Når vi kender oldtidsbøndernes liv så forholdsvis godt, at slutninger kan drages med nogen sandsynlighed, er det geologer, arkæologer, botanikere og zoologer, der har givet os materialet gennem nøjagtige undersøgelser af levn og landskab, hvortil kommer antropologers målinger af selve menneskenes legemlige udvikling praktiseret på skeletmaterialet fra især jættestuer i yngre stenalder og jordfæstegrave fra ældre jernalder, fra hvilke perioder særlig mange skeletdele er bevaret i målelig tilstand. Som ventelig var, er der ikke store eller generelle afvigelser fra

nutidens mennesker, kun en del flere skader ved vold og sår samt spor af visse kroniske sygdomme som gigt i forskellige former. Den legemlige udvikling er gennemsnitlig lidt svagere end i vor tid, men ikke så meget at man generelt kan tale om folk under sultegrænsen.

Ganske vist er der jo kimbrertoget at tage stilling til. Romerne ville have det til, at en oversvømmelse havde truet folket på livet og tvunget det ud på vandring, og på god af stand kan den store klimaforværring godt tolkes sådan. Men så alle de andre store udvandring i løbet af jernalderen. Kunne en overbefolkning alligevel true eksistensen for flertallet, så et overskud måtte presses ud? Var vikingetidens udvandring en afgang af overflødig ungdom? Derom vides ikke nok, dertil ligger perioden os for nær, paradoksalt nok.

Den periode inden for vort folks kulturhistorie, der er bedst oplyst, er ældre jernalder, hvis hustomter og landsbyer er undersøgt i tilstrækkeligt antal til, at slutninger kan drages, mens gravene fra de første tre århundreder efter vor tidsregning har afgivet skeletmateriale nok til en rimelig bedømmelse af menneskene selv. Det synes at have været en tid uden store sociale skel, et samfund af familiebrug liggende samlet i landsbyer omkring fælles organer som vej, vandingsdam og gravplads. Småbønder med heste og køer, på ingen måde fattigfolk, men nogen virkelig storgård heller ikke fundet. Fund af rige grave med importgods og guldsmykker synes dog at vise, at en rig overklasse har eksisteret omend fåtallig.

Disse erfaringer er gjort, fordi den forhistoriske arkæologi og dens hjælpevidenskaber er så gamle og velopdyrkede i Norden, at kun få sagsområder endnu ikke er berørt af forskningen. Om nu det samme kunne siges om middelalder, kunne teorien om det nogenlunde statiske bondesamfund have været drøftet med argumenterne inden for rækkevidde. Men ikke så.

Brolagt vej til landsbyen på holmen i Borremose. Landsbyfællesskab i jernalder- omkring vor tidsregnings begyndelse. Riismøller foto.

Kummerformer

Det tilfaldt historikeren som en skæbne at møde middelalderen fra første dag i embedet. Det år foretog Aalborg en af sine periodiske oprømninger i overlevede bykvarterer, hvorved nogle meter fyld blev afgravet med håndkraft, en nu desværre forladt metode, som gav arkæologer en rimelig frist til at opsamle de ting, middelalderens mennesker havde tabt, glemt, kasseret og trådt ned i møget. Om helheden ved anden lejlighed, her skal kun observeres en detalje: skoene.

Mandssko i tøsestørrelser, kvindesko i børnenumre, børnesko i dukkeformat, men med slid på hæle og fodbalder, så barnet havde gået, var altså ikke helt spædt. Hvad var det dog for miniaturemennesker, der havde båret disse yndefulde små sko og støvler. Målinger af mandssko gav i gennemsnit nr. 38, mens gennemsnit for voksne mænd i dag er nr. 43.

Nu er læder måske ikke noget konstant materiale, det kan vel skrumpe. Sådan var det første ræsonnement, som imidlertid straks blev modsagt af en fagmand. Tværtimod udvider det sig ved langvarig udblødning, og disse sko havde ligget i grundvand i 5-600 år. Målingerne skulle være gode nok, foretaget som de blev af den adspurgte fagmand.

Gravfund på Herjolf næs i Grønland har ydet de eneste bevarede nordeuropæiske dagligdragter fra middelalder. Målinger af dragter og skeletter derfra giver oplysninger om ret smalskuldrede individer, som forskerne mente måtte være degenererede af indgifte og underernæring. Er formodningen rigtig, gælder ræsonnementet ikke alene Grønlands befolkning, men hele Nordens.

Her var det så, vi burde have haft et materiale af skeletmålinger fra landets nedlagte kirkegårde. Det foreligger imidlertid ikke, kun nogle få undersøgelser er gjort, og de er uden beviskraft,

idet de er foretaget på kirkegårde ved klostre, hvor syge og værkbrudne søgte ind for behandling. En begravelsesplads for spedalske er også undersøgt, men er naturligvis helt ubrugelig. Statistik udledes af gennemsnitsmateriale, ikke af undtagelser.

Et ønskefund var Thjodhilds kirke ved Brattahlid i Grønland. Her fandtes 144 skeletter af mennesker, som har levet på samme sted samtidig inden for en vel af grænset periode. Undersøgelsen viser, at F. C. C. Hansens teori om degeneration, udtalt på grundlag af levnene fra Herjolfsnæs, ikke holder for en revision. Folkene fra Brattahlid adskiller sig legemligt ikke væsentligt fra Nordens folk i dag, og heller ikke fra jernalderens bønder i jyske stengrave. Antallet af børnegrave er betydelig mindre end de tal for børnedødelighed, statistikken angiver for langt senere tider, men her havde bordboerne i Grønland også den fordel at bo langt fra hinanden, så epidemier ikke let spredtes. Antagelig kom epidemier sjældent så langt, for den lange sørejse virkede som karantæne, så smittede individer undervejs kom sig eller døde. Den isolation, som man med held brugte som forholdsregel mod spedalskhed, var jo indbygget i selve forholdene i Grønland.

En betydelig del af gravpladsernes voksne har lidt af gigt. Rygrad og hof ter kunne være så deforme af lidelsen, at de ikke kunne rettes ud ved gravlæggelsen. Heller ikke gigtplagen er noget for Grønland specielt, men har været middelalderens evige plage. Mest har slidgigt hærget; flertallet af folk over 30 har været plaget af denne invaliderende lidelse, som nok skyldes hårdt legemligt slid, men forværres så føleligt af træk i utætte boliger og våde klæder. Man husker fra beretningen »Erik den Rødes Grønland«, at den meste færdsel skete ad søvejen.

En af den senere middelalders plager har nordboerne i Grønland ikke lidt af, proteinmangel. De var et jæger- og kvægbruger-samfund, hvor korn var en kostbar mangelvare. Efter glidende skala har det samme været tilfældet i store dele af Norden, mindst i Danmark, hvor en tiltagende korndyrkning blev frem-

kaldt af et par samtidig indtræffende ændringer i den sociale struktur.

Det var i løbet af middelalderen, den første store godsdannelse fandt sted. Foruden de to store ejendomsbesiddere kirken og kronen kom nu efterhånden flere adelsslægter. i besiddelse af stadig voksende strøgods. Væbnerslægter blev optaget i adelen, som lidt efter lidt blev opdelt i højadel med eneret på høje embeder og lensmandshverv og lavadel med lokal magtstilling, begge dog med jordbesiddelse som basis. Lavadelen var en videreudvikling af den væbnerstand, som under leidingstiden var skattefri, for til gengæld at møde rustet ved ledingsudbrud, mens almindelige bønder betalte kværsæde for retten til at blive hjemme ved ploven. Generationers besiddelse af våben og øvelse i brugen gav væbnerstanden en magtstilling, som sammen med skattefriheden gjorde væbnerne til lokale magthavere, hvis privatfejder og trods mod kongemagten virkede opløsende på samfundet samtidig med, at usikkerheden drev bønderne til at søge værn hos de væbnede. Fer at komme i herremands værn måtte bønder til gengæld afgive ejendomsretten til jorden. Det begyndte i det lange, mørke århundrede fra Valdemar Sejrs død til dronning Margretes genopbygning af respekten for samfundets normer, skred frem gennem kongsemnestrid, fejder mellem konge og ærkebisper, borgerkrige efter kongemord - alle de symptomer på opløsning af den centralmagt, der altid er de svagestes sidste tilflugt, som feudalisme står for, hvor som helst den viser sig.

I forvejen havde det påhvilet bønderne at betale leidingsskat, kværsæde og nathold til kongen, samt tiende til kirken, præsten og biskoppen. Under feudaltiden skulle til jorddrotten betales indfæstning ved indgåelse af fæste og derefter årlig landgilde. En stadig større del af bøndernes udbytte skulle af gives til stadig flere uproduktive instanser. Denne legale plyndring måtte sætte sine spor som mangel i bondens egen husholdning, umærkelig måske for den enkelte generation, men i længden som depression. »Den usselige grå bonde« blev til som folketype i den tid og af de årsager.

Agerdyrkningen havde ikke oprindeligt været ene om at være bærende for ernæringen; lige så vigtigt var kvægbruget, og selv jagten gav sit bidrag. Med feudalismen udgik retten til jagt, som derefter blev et monopol for de frelse, et statussymbol for kongelige og adelige.

Hidtil havde bønderne dyrket så meget korn, som skønnedes nødvendigt til fødekorn og sædekorn, men udover tienden næppe meget mere. Men fra omkring 1400 blev korn den vigtigste vare, begæret af jorddrotter, som fik indkomsten ved salg af landgildekorn, ønsket af købmænd som byttemiddel for importvarer overfor hansekøbmænd.

Byernes vækst over hele Nordeuropa påvirkede bondebrugenes driftsplan henimod overvægt for korndyrkning, hvilket var gørligt for bønder, men umuligt for jordløse. Endnu et socialt skel blev uddybet.

Karl Hornum og Karen Jeppesen foran Karens hus "Slottet" i Brøndbjerg, Rostrup sogn, Begge var bittesmå, undervægtige kummerformer, som levede af almisser, flåning af selvdøde dyr og andre foragtede sysler. (natmandsfolk)

Uk. fotograf 1905

Om det skete med folkets samtykke, kan ikke vides, for folket var stumt; tidender om strid er altid præget af at være skrevet af sejrherre. Da konge og feudaladel var blevet så vidt enige, at magten kunne misbruges tilsyneladende risikofrit, rejste nordjyske bønder sig til protest - væbnet protest. Den endte med massakren på St. Jørgensbjerg i 1441. En bevægende oplevelse for få år siden på selve valpladsen at finde de sidste elendige knuste knogler i bunden af kadaverkullen. Størstedelen var i halvfemserne solgt til en limfjordskrejler, som købte op til en benmelsfabrik - for endnu engang at bekræfte vore fromme bedsteforældres pietetsfølelse. Det er med forsinket skadefryd man erfarer, at fabrikken dog ikke alligevel ville betale for den last. Men hvor gjorde den mon så af knoglerne? Ved den sidste undersøgelse var så få målelige levnet, at forskningen endnu engang blev bet.

Udgravningerne af Trelleborg og Hejninge har givet oplysninger om husdyrs udvikling i vikingetid og middelalder. Køer var på størrelse med nutidens geder. Af hesteknogler i Ladbyskibet ser vi, at de heste, vikingerne staldede op i domkirken i Aachen, var mindre end nutidens islandske heste, endda de sandsynligvis har været høvdingens egne udvalgte dyr.

I biologiens nomenklatur findes begrebet kummerform. Organismer kommer under særlig ugunstige forhold ikke til fuld udfoldelse, men forbliver forknytte.

Ja, det var det ord fra det gamle bondesamfund om dyr i stampe. Om ungkvæg med lange horn og stridt hårlag, men lidet huld og døde øjne. Det var forknyt. Som det også kunne siges om utrivelige børn og unge. Skrofuløse, kirtelsvage og rachitiske børn, forsultne, forslæbte og tuberkuløse med - allesammen var de forknytte. Gamle bønder kunne sige kort og skuffet: Skravlet er forknyt. Skravlet er den ramme, man lagde på vognen for at gøre den bred nok til at bære et kornlæs. Tappene stikker ud af det allevegne, derfor hedder et magert og kantet dyr et skravl. Betegnelsen kunne gøres fælles for dyr og mennesker ligesom ordet en ræbe, der betød hundyr, som var for sølle til at kunne

undfange, også brugt om kvinder, hvis rygtappe man kunne tælle gennem kjolen. Det gamle bondesprog ejede en række udtryk for væsener, som mangel og vanrøgt havde berøvet mulighederne for fuld udvikling, og sproget skelnede knap nok mellem dyr og mennesker. Rimeligt nok, de delte hinandens kår.

En del oplysninger om unge mænds konstitution kan uddrages af sessionsprotokoller, som i Danmark imidlertid ikke melder om store udsving, dels fordi værnepligten først begynder på et tidspunkt, da de langvarige hungerperioder er næsten elimineret, dels ikke fører kontrol med de fremmødtes sociale oprindelse. Men i Tyskland ses forfærdende udsving mellem top og bund, stærkest en snes år efter en krigs afslutning. I 1966 måtte i Slesvig-Holsten hver sjette kasseres på grund af legemlig svaghed, ligefrem frasorteres for hungertegn som rachitis, undervægt, skrofulose og andre samfaldende konstitutionsfejl. Det var hungerårgangene 1945-46, hvis brist nu blev konstateret og talt op. Ja, naturligvis måtte også hitlerkrigene have deres hale af elendighed slæbende generationen bagud.

Walter var en af de mange unge tyskere, der sprang for liver i 1933, et af de untermenschen, de første koncentrationslejre var oprettet for. Han var en meter og seksoghalvtreds høj og vejede 47 kilo, havde rachitiske tænder og fingre, indadvendte tæer og hurtige vagtsomme øjne. Walter tilhørte årgang 1914 og havde indtil sit tiende leveår aldrig været mæt. De forfærdeligste af hans fortællinger om en barndom og ungdom i nødens Berlin var om misvæksternes kvarter, hvor flertallet af de unge var præget en gang for alle af første verdenskrigs underernæring. Blokadenkinder blev de kaldt, og man så dem ikke gerne blande sig med rigtige mennesker undtagen ved demonstrationer mod Versaillesfreden. Der gik de forrest som propagandamateriale. Hitler brugte dem i undervandsbåde, hvor det var bekvemt, at de fyldte så lidt.

Men just samme år, da Walter fortalte sine bitre barndoms minder for danske venner, skrev Johannes V. Jensen i »Mindets Tavle«:

»De første Dage i London, og man skal agte netop de første Dages Indtryk, siden dækkes de over, bemærker man en indfødt londonsk Type, Stenbroens Folk, A vismanden, Gadesælgeren, de mindste løse Erhverv, men ingenlunde Tiggere eller Lovover-trædere, det er smaa støvede Folk, under Middelstørrelse, men af et voksent Udseende, ejendommeligt tørre Ansigter, stramme omkring Munden, de leder Tanken hen paa Buskmænd, Pygmæer, og det er de ogsaa, et tilbageblevet Folkefærd, fra maaske Landets allerældste Tid, Ur-Engländeren. De har vedligeholdt de Kaar, de altid har levet under, er nærmest Samlere, trods det at de lever i en Storby. Den engelske Jockeystand rekrutteres derfra, en Mangel gør dem egnet for Væddeløbsridningen, nemlig Undervægt, de er ofte ikke større end Børn, Gnomer, men særdeles modne Folk. Pygmæer, Rester af en Urbefolkning, findes i alle Lande, ubemærket; et isoleret Tilfælde foreligger i den myrdede østrigske Forbundskansler Dollfuss. I Japan har hele Befolkningen bibeholdt Pygmæstadiet. En egen lokal Art findes ret udbredt i London, rimeligvis har de siddet paa Stedet lige siden der var Busk hvor nu London ligger, mange Aarhundreder før Romerne kom til Britannien.«

En krævende opgave at skulle diskutere med sin lærer i brugen af alle sanser, tilmed på et felt, hvor læreren mente sig højkompetent. Men pygmæerne i London ligner nu alt for godt die Blokadenkinder i Walters Berlin til at ligheden kan anses som tilfældig, så meget mere som den gælder de menneskers miljø lige så vel som deres kropsformat. Selv det forhold, at slige undermålere blev foretrukket til hverv, som deres lidenhed begunstigede, var ens for de to metropolers vantrivninger, kun med den forskel, som vel egentlig er signifikant for de to nationer, at berlinerne rubbede ned i stålbeholderne efter ordre, mens londonerne vel selv valgte væddeløbsstaldene.

Et hungerbarn fra vor egen tid er kendt fra tribune og fjernsynsskærm: Edith Piaf, hvis ynkelige lille skikkelse repræsenterer Paris mellem storbyernes mennesker i kummerform.

Med Jack Londons og Eyvind Johnsons iagttagelser fra samme

storbyer pegende samme vej, bliver det mere end sandsynligt, at samme kompleks af virkninger også har fælles årsag: hunger under opvæksten. Det er da heldigt, at en anden af ungdomstidens lærere kan bistå historikeren med uafviseligt materiale om et lignende og samtidigt fænomen, anført i samme tekst af Johannes V. Jensen.

I 1924 lukkede U.S.A. for indvandring fra Japan og Kina.

Jens Rosenkjær fortalte sine elever på Askov højskole om forordningen og tilføjede en oplysning, som fik elevflokkene til at gispe: Japanere, født i California af to japanske forældre, ligner ikke japanere født i Japan. De californiske japanere er ikke hjulbenede eller spidsbrystede, deres legemshøjde ikke væsentligt under europæisk gennemsnit. Rosenkjær fortalte om begrebet kummerform, og hans ord fik vægt af den viden, at et helt folk var at betragte som en kummerform, hvis latente evner og kræfter ingen vidste om. For nok fandtes slægter, hvis medlemmer intet fattedes i legemlig udvikling, men de var adelige og kunne således ikke anføres til sammenligning, al den stund adelig afstamning ansås for selve årsagen til den bedre konstitution. Der forløb mange år, før det gik op for historikeren, at denne fordømte havde ret.

Om kong Christian den Første løb frasagn over hele Europa; han var så høj og rank, at en kardinal under hans ophold i Rom betegnede ham som et prægtigt bestie, skade kun at det ikke kunne tale. Ja, for kongen kunne ikke latin og var altså for stum at agte. Rygtet er løbet videre til vor tid og har givet næring til en vision af en monark på over to meter. I 1966 er hans kiste åbnet og kongens rester målt til 188 centimeter. En respektabel højde og altså nok til at blive erindret i et halvt årtusind som idealskikkelse, omend ikke folkesagnets hoved højere end alt folket.

Nej, ikke hovedet højere end folket i dag. Men rigets admiral, Peder Skram til Urup, omtales også i sin levetid som værende dette hoved højere end sine omgivelser. Også hans personlige mål kendes fra hans grav i Østbirk kirke. Admiralen målte 178

centimeter, akkurat det mindstemål, ansøgere til politiet skal indehave. Mindste garderhøjde.

Det er klart, at nogle få mål på enkeltpersoner ikke har beviskraft. Hvad der giver disse mål interesse er kun kendskabet til personerne og deres rygte i samtiden. Derunder rumsterer den tanke at kongen og admiralen vel kun var, hvad mange kunne have været under lige så gunstige opvækstforhold. Disse sagnkæmper ville jo i dag være pæne gennemsnitsmænd.

Nu er højden det træk, man først lægger mærke til og det letteste at beskrive og måle. Men som kriterium for optimal udvikling er brystmålet nok så holdbart, og desuden lettere at konstatere ved måling af bevarede dragtdele. I vore museer ligger materialet til en afhandling om folkets gennemsnitlige bryst- og skuldermål i tre århundreder, men den skal skrives af en fysiolog. Hvad en historiker kan samle op er kun de mål, der springer enhver i øjnene.

Hestgarden var enevældens paradetropper, de flotteste karle, hensynet til et geled af så vidt muligt ens højde tillod at opdrive. Deres kyradser er bevaret i stort tal; de kan ikke klemmes ind på kroppen af nutidens husarer. Man skal ned til tolvårige drenge for at finde det legemlige udviklingstrin, hestgarden stod på i 1700-årene. Middelalderens ernæringsforhold varede til landbo-reformerne, ja for de jordløse et århundrede længere, til stats-husmandsloven og septemberforliget.

Til de få kildegrupper til middelaldermenneskets signalement føjer sig endnu tænderne. Kranier fra Herjolfsnæs havde sunde tænder, men slidt ned til rødderne af en kost med mange hårde bestanddele. Således advaret ses samme forhold på de fleste kranier fra middelalder. Gamle mennesker må have bidt med gummer og tandrødder - man gyser ved tanken. Var rugmelsgrød virkelig et slibemiddel?

Der er mange problemer at få bragt på form: Blev de små sko fra middelalder båret af blokadenkinder? Var folkets flertal kummerformer, forknytte allerede i barndommen af vedvarende mangel? Var konger og adel høje og smukke fordi de altid var på ret side af sultegrænsen?

At en opdeling af folket i klasser finder sted i middelalder er givet. En række hver for sig fåtallige grupper danner økonomisk en overklasse, hvis karakteristika er ejendomsret eller brugsret til store jordarealer samt skattefrihed. Det gælder kongefamilie, herremænd og højgejstlighed.

Bønder havde ejendomsret eller brugsret til jord. Hvilken af delene er i denne forbindelse ligegyldigt; afgørende for deres status var muligheden for at producere og opbevare tilstrækkelig føde til, at familien ikke blev ramt af mangel. Men positionen var skrøbelig, der skulle ikke store afvigelser fra normen til, før bønderne rykkede sultegrænsen nær. Krig, pest og misvækst truede altid sikkerheden, opsummeret i det gamle ord: Enhver er Vorherre et år skyldig. Antagelig var denne bondeklasse folkets flertal, omend med svingende majoritet. Nok af dem var der aldrig; i hvert fald fra 1300-årene var ødegårde et problem, som først blev løst ved landboreformerne og den deraf følgende folketilvækst.

Under bønder og borgere stod de jordløse, kaldet indsiddere, inderster, husmænd, kotkarle og hvad andre betegnelser, forskellige tider har brugt om nuancer inden for gruppen. Karakteristisk for denne underklasse var, at den ikke besad hverken ejendomsret eller brugsret til jord, men måtte skaffe sig foden ved køb eller som løn for arbejde for andre. De jordløse befandt sig altid nær sultegrænsen og der skulle kun en lille ændring i vejr, efterspørgsel eller politiske forhold til at sende dem over på fejl side. I alle krige, som i historisk tid har været fort i Norden, er flere mennesker døde af sult og sygdom end der er faldet på slagmarken.

Hvornår skete opdelingen i adskilte klasser? Fra ældre jernalder, hvis forhold er så vidt kendte, at visse slutninger kan drages, til omkring 1700, da mennesket igen begynder at kunne spores i historien, ligger mere end et årtusind i mørke. Hvad vi kan se er, at på et eller andet tidspunkt - mulig over lang tid - indtræder en så alvorlig forringelse af flertallets ernæring, at selve kroppene og deres funktioner mærkes deraf negativt og varigt.

Blev forringelsen overhovedet erkendt, mens den stod på? Ja, af nogle barmhjertige og kloge mænd og kvinder blev den erkendt og søgt afbødet ved stiftelse af hospitaler, enten ved bestående klostre eller rejsning af institutioner til omsorg for forringelsens ofre. Klostre som Æbelholt og Øm er undersøgt og har afgivet materiale til viden om tidens svagheder, og Helligåndsordenen viede hele sin gerning og sine efter hånden betydelige midler til omsorg for gamle, syge og værkbrudne.

Lægen Claus Jensen Denne satte sin formue ind på at rejse et hospital i København, og St. Annæ Plads bærer endnu stiftelsens navn. Claus Denne fik af biskopperne tilladelse til at bede om almisser til pleje af kronisk syge. St. Annæ hospital fik plads til 50 syge, samt et herberg for lige så mange hjemløse, som dog kun kunne få mad og husly for et døgn. Kost og renlighed var i Claus Dennes hospital og herberg meget bedre, end de fattige og syge kunne vente at få noget andet sted, og med den kristne ansvarsfølelse og gavmildhed, der udmærker højmiddelalderen, skulle St. Annæ stiftelsen kunne vente sådanne gaver, at driften sikredes. Men i 1516 var allerede brydningerne omkring kirken kendelige, og det var da heller ikke Grevens fejde, der standsede stiftelsen, men den almindelige forrælse, den afstumpning af alle sociale følelser, der fulgte med reformationsrøret. Ingen skulle længere gøre noget for »disse mine mindste små«, sligt var gerningshellighed, synd. Povl Helgesen var den eneste gejstlige, der vedblev at støtte Claus Denne, blandt verdslige myndigheder den københavnske borgmester Niels Stemp, men de var også katolikker. Overfor lutheranismens fedtede selvretfærdighed måtte de give op. Det bedste af alle rigets hospitaler måtte gå i stå af mangel på midler, og dets skaber endte som fattiglæge i Malme.

Er det mon nogensinde gjort op, hvad der skete af overgreb og sociale forringelser i »Evangelii klare dag«? Det tog samfundet nogle århundreder at nå op i nærheden af den ansvarsfølelse for de sultne og elendige, der havde haft sit højdepunkt fra dronning Margrethes til og med Christian den Førstes tid og sit lavpunkt

under renæssancen, da hensynet til menneskets krop blev så aldeles tilsidesat af den samme kirke, der holdt flere timers prædikener om sjælens frelse.

Det var besiddelse af eller brugsret til jord, der konstituerede overklasse. Jord var den eneste sikre værdi, penge en langt ringere form for besiddelse, udsat for inflation og bevidst forringelse, og de kunne intet købe, hvor intet var. Al middelalderlig handel var sortbørshandel, al den stund der aldrig var nok af noget.

Ligger årsagerne til kummerformerne således gemt, er det muligvis gør ligt at spore nogle af dem ved at betragte udviklingens modsatte ende. Fra landboreformerne til verdenskrigene skete en forbedring af menneskenes kår, som først gav sig udslag i en mægtig falkeforøgelse og dernæst i sådanne omdannelser af samfundet, at denne forøgelse også kunne få plads ved bordet. Derom handler de følgende optegnelser.

Vårhunger

Hvert år skete det samme ved samme tid. Børnene gik ud til rugmarken, samlede en tyk tot af den grønne rug og vred den forsigtigt af uden at tage rødderne med. Det lod sig gøre ved at holde venstre hånd mod rødderne, mens man drejede totten rundt med højre. Hele visken blev så stoppet i gabet og tygget igennem, til der kun var en lille træet klump tilbage, som blev spyttet ud. Det hele skete som et ritual, som en modtagelse af våren ved den tid, da rugen var grøn og saftig, men endnu ikke havde dannet strå. Og smagen var salig, føltes som en indvielse og blev gentaget daglig i uger.

Det var vel ved samme tid, vi ledte efter syreblade. Vi kendte dem så vel mellem andre tidlige urter, at vi ikke tog fejl, og det var sagen uvedkommende, at de var første varsel om fattigdomsukruttet rødknæ, det elendigste af alle armodens emblemer på en sandet og kalkfattig bund. Nu i vårens første dage var de smagen af forår som rugen var det.

En menneskealder senere fik man for første gang ascorbinsyre på tungen. Med et ryk var man tilbage i barndommens april, syrebladets ildsure smag ætset ind på erindringens følsomme hinde så skarpt, at ingen fejltagelse var mulig.

Hvorfor åd vi grøn rug eller syreblade? Smagte det godt? Ja, til visse. Men vore børn og børnebørn gør det ikke. Er smagen ændret?

Ja, vore børn lider ikke af vårhunger. De får deres vitaminpiller daglig i den mørke tid og de får grønt i den huleste vinter. For dem er året ikke delt i en opgangstid og en nedadpegende periode, en kraftens tid og en svaghedens. De er flyttet væk fra sultegrænsen, kender ikke trækken fra den kant.

De smalle måneder kaldtes den tid, børn og gamle folk mest valgte at dø i. Marts, april og maj - var man først over dem, var

der ikke så alvorlig fare for den svage gamling eller det trætte, vinterblege barn. Se efter i kirkebøgerne, der er flere dødsfald i foråret end i årets andre tider. Forårsluften er for stærk, sagde de gamle, der helst ville have en årsag at henvise til. Medicinalindustrien vil gerne sælge os tonicum mod forårstræthed, skønt der ikke skulle være nogen grund til denne sæsonbestemte svaghed, men nu ordet findes, kan det altid bruges som salgsargument.

Industrien omkring århundredskiftet kendte vårhungeren og udnyttede den. Omkring halvdelen af alle annoncer på den tid udbyder patentmedicin mod træthed og forårssvaghed; livseliksir med østerlandske navne lover energi, livsmod og polens, kendeligt allerede efter den første flaske og stigende med forbruget. Der var ingen deklaration på flasken eller i annoncen og noget kendskab til vitaminlæren kunne fabrikanten ikke have, al den stund denne videnskab først blev grundlagt årtier senere. Lugten erindres svagt fra flasker på gamle slægtninges hylder som noget henimod krigstidens pulimut tilsat apotekerlugte. Kinin har nok været en af komponenterne.

Jamen styrkebælerne da, magnetismen og voltakorsene, hele junglen af grej og armatur af dels mystisk karakter, dels begrundet med et påstået kendskab til fysiske love, som den værgeløse læser af annoncen i hvert fald løseligt havde hørt om. Det var også trætheden, kraftesløsheden og impotensen, de skulle hjælpe for. At de ikke kunne give den svageste virkning, er en selvfølge. Men endnu på denne dag indkasseres millioner på handel med et ikke eksisterende stof kaldet ginseng, hvis undergørende virkninger attesteres af orientalske prinser. Løse påstande og imaginære stoffer er også bidronningers eliksir og pollenpræparater. Er fejlnæring virkelig endnu så udbredt, at marodører kan plyndre vårhungerens ofre?

Nej, så var børnenes grønne rug og syreblade en ganske anderledes realistisk kur mod forårstrætheden. Den grundede sig på tradition og erfaring om velsmag, sådan havde man altid gjort og ville vedblive at gøre til rette årsens tid. Det samme gjaldt de ni

Forsøg på at dyrke kål i det ruge sandjord mellem Henne og Filsø. Det ser ikke ud til at lykkes særlig godt.

Ukendt foto, 1910.

slags kål på skærtorsdag, som husmoderen gjorde sig stor umage med at finde. Farmor nævnede grønkål, anis, nælder, løvstikke og persilletop foruden andre »øwter«, hvis navne ikke er blevet hængende. De ni slags kål på vårens første helligdag var et ritual af samme oprindelse som børnenes vårgrønt og med samme reelle begrundelse. Man var udhungret for det stof, som en senere tid har kaldet c-vitamin, og nu tog man det, hvor det fandtes, selv i planter, som få uger senere var forbandet ukrudt.

Når vårhungeren ikke blev til ren skørbug, skyldtes det grønkålen, som man hele vinteren havde haft stående på roden slået ind tæt sammen og hos betænksomme husmødre tillige med en remse halm langs rækken. Dens sommerblade var der toldet af

siden september og i efterårets og forårets lune dage skød kålen nye blade. Var husmoderen opmærksom på de rette dage, gik intet af kålen til spilde og hun kunne byde på grønlangkål til efter jul og siden grønkålssuppe til to dage en gang om ugen. Det var nok til at skærme familien mod skørbug. Visse folk med talent for havebrug kunne have mange andre urter og rødder i en kasse med sand - hvidkål, pastinakker, sellerier og gulerødder - en sund duft stod om den sandkasse i kælderens mørke.

Men vi kendte nu godt skørbug. Ikke navnet, som forekom i beretninger om ekspeditioner til polaregne, men som vi ikke kunne forbinde med en husmandstilværelse. Men realiteten, tandfaldet og de ømme skinneben, havde vi set hos visse familier uden bondetraditioner og uden social opdrift. Håraffald i de unge år fulgte gerne med. Det var de samme familier, der led af engelsk syge; deres børn hjulede af sted på krumme ben og grinede med skæve tandstumper. Der var nogen skam forbundet med disse elendige mangelsygdomme, som man godt kunne skønne havde deres rod i vanrøgt, men som man ikke kendte midler imod.

Jo, bønderne kendte midlerne. Grise kan få rachitis så vel som menneskeunger. Den blev kaldt stivsyge og dens symptomer var ganske som hos børn, svaghed i benene, opsvulmede led og rådne tænder. Og da grise er en værdi, måtte man gribe ind mod stivsygen med det middel dyrlægen foreskrev, nemlig levertran. Enkelte vågne bønder kunne slutte fra grise til børn, andre lod sig overbevise af læger. Men stadig var der familier, der vægrede sig ved sammenligning med dyr, eller som simpelthen ikke kunne holde en tankerække fast. Og så kostede levertran jo penge.

Der lå nok ikke nogen bevidst tanke bag husmødrenes daglige assurance mod rachitis. Det faldt sig nemlig så heldigt, at midlet var god mad. Spegesilden indeholder de væsentligste af de stoffer, der gør levertran forebyggende, og den blev nydt i sin reneste form, flået og skåret ud på tværs. Sidst på vinteren måske vandet ud, og skete udblødningen i skummetmælk, blev silden en herreret, enten man nu spiste den til øllebrød, smurt rugbrød

eller kartofler med dyppelse. Hen på foråret slap spegesilden op, men så var årets første fjordsild allerede at få, og blev de stegt eller lagt et døgn i salt, var de en af vårens herligheder.

En anden var den første græsmælk. Umuligt nu at forestille sig, at mælk var uopnåeligt i de smalle måneder, og selv har historikeren da heller ikke oplevet det. Men gamle med god hukommelse har kendt tilstanden. Anne Marie fra Store Brøndum hede mindedes, at hendes mor hver anden dag gik en halv milsvej til Siem for at hente to potter mælk i en lerkrukke med to ører. Hun bar krukken i et vævet bånd, bundet i ørerne, men det var gået til da Aalborg historiske Museum i 1945 fik krukken. Og det var endda en skam, sagde Anne Marie, for båndet var så pænt vævet med blå og hvide striber. Nå, men fra kyndelmisse til pinse kunne moderen spare sit trav, for da var der ingen mælk at undvære.

Bondens køer skulle gerne kælte om foråret. Ikke for tidligt heller, så de ikke kunne komme på græs straks. En majkælver kunne et godt år straks bidrage rigeligt til familiens føde lige fra de sagnagtige råmælkspandekager den første dag efter kælvningen til den daglige skørmælk, tykmælk, oplagt mælk eller hvad man nu kaldte de syrninger, der var foretrukket, fordi nymalket mælk ikke holdt sig frisk i ret mange timer. Og efter kærning af græsmør var der kærnemælk, og ostning gav både ost og valle. Den første græsmælk var redningen for den husmoder, hvis forråd var strakt udover det yderste, og hendes børn og tjenestefolk glædede sig ikke mindre.

Godt var det også at have en efterårskælver, så der kunne blive mælk hen ad vinteren. Var der råd til en nævefuld korn daglig, kunne hun holdes ved mælken til hen efter jul. Men så var det også slut. Den sidste del af vinteren skulle køerne bare overleve.

Præsten i Skørping, hr. Peder Vanborg Wadum, døde i november 1799. I hans rige bo lå i chatollet i studerekamret obligationer og sølvtøj, og mellem kostbarhederne lå poser med kløverfrø. Var præsten uordentlig, sjuskede han med sine henlæggelser?

Ingenlunde, hr. Peder vidste god rede på sine skatte. Hans velstand var skabt af viden og praksis i moderne landbrug, han havde erfaring for, at kløveren var årsagen til, at hans køer gav mælk vinteren igennem, mens andres stod golde i måneder. Hans høgulv åndede hedt af sommerens grøde endnu, mens naboer skrabede efter den sidste rughalm. Og han lærte enhver, der havde vid til at høre efter, hvad de kunne opnå ved kløverdyrkning. Mellem hans fordringer lå reverser for kløverfrø leveret på kredit til sognefolk.

Men når hungeren stod på lur uden for bondegårdens led, hvor nær måtte den så ikke komme folkets jordløse halvdel. Enkelte husmænd i landsbyerne havde græsningsret til en ko i bymarken, andre tøjrede vejkanter af eller havde koen ude på heden langt at led. Flertallet havde ingen ko, de var i køberens situation. Det kunne lige gå an i tider, da bønderne havde noget

Geden i landevejsgrøften holdes på plads af sit løbetøj.

Riismøller foto.

at sælge af, men i de smalle måneder var enhver sig selv nærmest som Anne Marie erindrede det.

En gris kunne holdes i live med græs, nælder og mælder og hvad andet, der nu lod sig skrabe sammen. Havde husmanden tærskearbejde om vinteren - og hvad skulle han ellers leve af - fik han en del af sin løn i korn, hvorefter rugen blev bagt i brød, mens vårkornet blev gruttet til grisen, hvis ikke familien var såpas over sine ting, at en del af byggen blev gjort i øl. Men ingen husstand kunne holde gris mellem jul og pinse, den blev købt som polt i maj og måtte nære sig med urter og levninger til partkornet begyndte at indløbe i september, for derefter at æde sig op til julegris på få måneder.

Geden derimod skulle overvintre, så det var heldigt, at utysket var altædende. Bedst var hø, men lad os endelig ikke fantasere om kløverhø til en proletar som geden. Halm - kasseret taghalm om galt skulle være - fjorgamle tidsler, sildehoveder. Jeg har set en ged æde gamle aviser, men ved ikke, om den kunne udvinde nogen næring af Amtstidende. Og netop i den arme forårstid skulle geden læmme, samtidig med forårskælverne og af samme grund, man måtte ikke forspilde den gode tidlige græsning. Ud langs alle veje stod græs og urter på grøftekanter og udyrkede trekanter, og inde i landsbyen var der fællesjord, hvis udnyttelse blev overladt til uundværlige folk som smeden og skrædderen. Geden holdtes tøjret i et kort reb, som i et lægne løb på et længere tøj, så tøjrlaget blev aflangt. På den måde kunne man tøjre geden lige op ad af grøder uden at risikere hærverk af dette udyr, hvis appetit holdt grøftekanterne fri for tilvoksning, kun hunderosen var for pigget til at blive ribbet. Geden findes ikke mere som husdyr - og jernbaneskråninger og vejgrøfter gror til med løvvækster.

Nok var gedens mælk fed og god, men den smagte ramt og småbørn tålte den ikke godt. Konen, som skulle malke den flere gange daglig, lugtede altid af ged og spildte sin tid med at gå ud langs skellene. Helt spildt var tiden nu ikke, hun kunne godt gå og strikke på en bindehose. Men den dag, da mælk blev til at

købe hele året og selv en husmandskones tid blev af værdi, da var gedens tid ovre. Den havde alle dage været et væsen, man fandt sig i af nød.

En pinekold martsdag omkring 1915 eller så, var Poul Hyldgaard fra Skørping sammen med sin karl ude i heden for at bjærge foderlyng, den korte fjorgamle lyng, der stod så frisk med isperler på i den høje vårsol. Lyng skæres ikke af som græs, men hugges af med den korte, tunge lyngle, en ikke helt let teknik, som kræver kræfter. Da de var ved at være færdige, kom Kræn Lund med sin trillebør og ville da gerne låne lyngleen for at bjærge sit lille læs til geden. Om ikke godt Poul ville vente, til han fik læs, så han kunne slippe for at fragte den tunge lyngle på børen. Det ville Poul da, og et kvarter efter dulrede de to læs hjemad. For en gangs skyld stod bonden og gadehusmanden nogenlunde lige, de var begge uden forråd og kunne ved slid og kendskab til naturen komme over nødens tid.

En husmand bjærger foderlyng i heden ved Ellesbøl i Hanherred.

Riismøller foto. 1948.

Ikke sådan at forstå, at foderlyng var et mindreværdigt foder til fyld. Nej for køer som for geder var lyngen det samme som den grønne rug og syrebladene var for børnene, den var årets første grønne smag, der fik kræet til at styrte sig over lyngen i ekstase. Også i år skal vi overleve.

Mon ikke det var i 1900, jernbanen gennem Rold skov fæg til med sne uafbrudt fra midten af januar til påske. De jordløse fra tre sogne strømmede til Skørping station for at få del i denne Guds gave, for der blev budt tre kroner i dagløn, og det var omtrent det samme, man ved tærskning kunne tjene om ugen. Men den løn var nu heller ikke udregnet af DSB, den var ærligt og redeligt fremtvunget under trussel om strejke. Hvem det egentlig var, der havde fået den rebelske ide at forlange en krone mere om dagen, end baneformanden havde fuldmagt til at byde, blev først holdt hemmeligt, men efter at sejren var vundet, ville mange have æren. Husmændene havde indset, at ingen kunne komme og afløse dem, for alle veje var tilføjet og fra Aalborg var ingen hjælp at vente, eftersom banen ikke var fri heller. Bønder og deres karle havde snekastningspligt på vejene. Så sammensvor 70-80 jordløse stoddere sig og meddelte formand Gadegård, at de ville have tre kroner, ellers blev de hjemme, som jo nemmest var. De fleste kendte formanden og vidste, at han af hjertet var på deres side. Men så ville han til gengæld udbetale lønnen hver aften for at slippe for kontrol med fremmøde og regnskab med spilddage. Dem blev der mange af i det rasende vejr, fortalte Marinus Langeland fra Skinbjerg, der som godt tyveårig var en af de yngste i sjakket og endnu i sin alderdom gruede ved tanken om den mils vej i dyb sne, han havde at gå morgen og aften, tilmed i træsko, indtil han fik tjent til et par træskostøvler.

Ingen mindedes noget lignende. Illustreret Tidende fik en fotograf lirket igennem til Skørping og fik så mange snekastere kaldt sammen på stationens stabelplads, at hele landet fik at se det sjak, der holdt banen farbar på dens vanskeligste sted. Men om strejketruslen ikke et ord i det pæne blad. Den nyåbnede privatbane Randers-Hadsund måtte aflyse trafikken i 47 døgn. Den

*Jordløse husmænd på snekastning for DSB, samlet på Stationspladsen i Skørping i februar 1900.
Illustreret Tidende foto.*

udvej kunne DSB ikke gribe til; linjemesteren måtte give efter for kravet om de tre kroner og så ellers sørge for, at snekasterne kom til at tjene dem redeligt.

I de dybe udgravninger skulle sneen kastes over hovedhøjde først og siden lempes endnu en mandshøjde op. Der var husmænd, der ikke fik del i sølvstrømmen, for de kunne ikke holde trit i deres tilstand af vintersvaghed. De fik rystelser og svedeture af anstrengelsen og måtte sætte sig ned, og så frøs de stive og måtte op igen. Bjergmanden vaklede hjem den første dag efter et par timers forgæves forsøg på at følge med, og sagnet vil vide, at han fik tærsk af Grete som skam oven i skaden. Ved middagstid faldt også Mads Knudsen fra, men til ham samlede de Otteruphuse mænd sammen af den første dagløn, så Mads kunne få ordentlig føde i nogle dage og på den vis komme ind i snesjakket igen. Per Grønhøj fra Fræer havde også en milsvej at gå, og han turde ikke skyde genvej til Bækkedal, for vejen var ikke kastet

og han var alene; så hellere gå et par kilometer længere til stationen med følgeskab og komme med troljen. Det var jo mørkt både når man mødte og når man blev permitteret.

Nogle faldt fra af en anden grund. Kragehusmanden ville gerne være med ved det gilde, men kunne ikke holde tolden i flasken, så ved middagstid gik han omkuld. To naboer slæbte ham hjem og fik fuld dagløn for det. Det var såmænd billigt endda, sagde formanden, for han var frosset ihjel, havde de to ikke båret ham hjem, og så havde jeg hængt på ansvaret. Ja, den brændevin. Det var kun nogle få, der kunne tåle at drikke dram i sådan en kulde og med hårdt arbejde, det var dem, der ikke var forsultne.

Den store snevinter blev erindret årtier efter af en deltager med en stor børneflokk: Ok sateme sikken et held for alle os forkomne gadehus stoddere med det vejr. Ja, vi ved da godt, at børn er fattigfolks velsignelse, men nogle af os kunne jo knap nok komme til fadet for ene velsignelser. Hvor var vi forsultne og forslidte de første dage på banen, og hvor det hjalp os, at vi fik tjent til noget ordentlig føde. Risengrød, flæskepandekage og øl til aften, ordentlig pølse og ost på melmadderne i rygsækken, en kukmand og en flaske hvidtøl med. Ungerne troede, vi var blevet

*Pause under arbejdet med at bygge underføring ved Moskov holdeplads i Skørping sogn.
Overgaard foto. 1920*

rige. Men det fik en ende gjorde det. Og gårdmændene købte tærskværker det år.

Tyve år senere blev der bygget underføringer under samme bane. Det var det første store anlægsarbejde, foretaget uden børsters medvirken, alene med lokal arbejdskraft. Da var der næppe nogen virkelig forhungret stabejs mellem arbejdsmændene; skønt graveskovl og trillebør nok kunne rykke i rygmusklerne hørtes ikke om frafald. I mellemtiden var sket et af disse skred i historien, som først kendes af virkningerne. Landarbejderne var sluppet inden for sultegrænsen. Vårhungeren kunne ikke længere fælde dem.

Arme agre

På Lindholm Høje ligger gravmonumenterne tæt i tæt over en østvendt skråning på fem tønder land, alle former for sten-af mærkede brandgrave fra jernalderens tre sidste århundreder. Da Kr. Bahnsen i 1886 fritlagde de første, ville han have gravene fredlyst, men det lod sig ikke gøre, for hvad sten han gravede frem om dagen, stjal de Nørresundby vognmænd om natten for at sælge dem til vejentreprenører. Heldigt da, at udgravningen først skete midt i vort århundrede, da nye ejendomsforhold havde gjort stedet til offentlig park, og fredningsloven af 1937 havde gjort fredning af oldtidsminder obligatorisk.

Den tildækning af stensætningerne, som nu over hele pladsen er taget af, var gult flyvesand, i overfladen gråt af formuldet vegetation. På dybeste sted over 4 meter tykt, i gennemsnit vel omkring 2 meter. I løbet af de 6 år, undersøgelsen stod på, blev omkring 50.000 kubikmeter sand fjernet.

Fortæller man nu gæster på stedet om dette sandlag, kan man få at høre, at det lyder usandsynligt, da der jo dog er nogle mil til havet. Populært forbinder man sandflugt med hav og strand, og det kan have så meget for sig, at kun der kan fænomenet iagttages i dag. Men det er mennesket, der har tæmmet flyvesandet. I årtusinder var sandflugt en fare over det meste af Jylland.

Vestsiden af Lindholm Høje står stejlt ned i en grav, som fortsætter det flade land ved Voerbjerg. På stormdage om foråret måtte udgraverne humme sig hjem, da var der ikke til at være på gravpladsen for flygende sand, der satte sig på tænder, i øjne og øren. Der blev det synligt, hvordan gult sand kan komme fra grå marker. Når stormen flår i nyharvet mark og kaster jorden op i byger, sorteres den af sin egen vægt, så det tunge kvartssand lægger sig først, mens den finere muldjord flyvere videre. Bebo-

Ager, pløjet i sen vikingetid, under udgravning på Lindholm Høje ved Nørresundby. Hjulsporene af bondens vogn står lyse, fordi de er fyldt med gult flyvesand.
Oscar Marseen foto. 1955.

erne i byen på Lindholm Høje har enten pløjet for tidligt eller overgræsset markerne, nu måtte de selv tage følgerne.

To gange blev Lindholm Høje overføjet, begge gange vel dateret. Første gang i 900-årene, da gravpladsen blev dækket så tykt, at stenene ikke mere var kendelige, og der dannede sig et fattigt grønsvær på sanddynen. Så rykkede beboerne op på banken og kom derved nærmere til de farlige sandagre. Et århundrede senere var advarslen glemt og trolden blev igen sluppet løs. En dag omkring 1030 havde en bonde vårpløjet sin ager, lagt fire og fire furer sammen til højryggede bede med vandfurer imellem. Om natten blæste det op til storm af vest, og dagen efter var markvej og ager dækket af et tykt lag gult sand. Da arkæologerne et knapt

årtusind senere afdækkede marken, stod hestenes spor så tydelige, at de lod sig afstøbe i gips, og vognens sporvidde lod sig måle eksakt, ja det kunne ses, at marken var pløjet med højrevendt muldfjælsplov trukket af to heste, og vendinger skete højre om. Med forsigtighed lod pløjeageren sig af grave og bevare, så dokumenterne for en naturkatastrofe i det små ligger synlige for enhver.

Rebild by og bymark ligger på en meter gråt flyvesand over lerblandet muld. Under sandet på restaurantens parkeringsplads ligger brandgrave fra keltisk jernalder, mens spænder og lerkarskår fra germansk jernalder er fundet over sandet midt i byen. Her er dateringen ikke så skarp som på Lindholm Høje, men dog indrammet til tiden mellem år 0 og 700 af vor tidsregning. Også her ses ar i landskabet efter en sandflugt, hvis igangsætter ikke kendes, men som forringede bymarken for stedse. Ved Myrhøj i Vesthimmerland har sandflugt to gange omdannet landskabet, men her i endnu tidligere tid. Og syd for Volsted ligger indsande ned ad skråningen mod Lindenberg å, så dybe at kun gyvel kan leve der.

Arkæologen ser kun marken i snit der, hvor han afdækker fund, men en gennemgang af Jyllands sandmarker ville afsløre mange flere slige katastrofer. Enkelte husker måske endnu foråret 1938. Fra midten af marts og to måneder frem blæste en tør vind af vest, der kastede nysåede marker til vejrs, så det så ud som om Jylland brændte og røgen stod til himmels. I læ af stræbepillerne til Budolfi kirke i Aalborg lå dynger af græsfrø, føget ind fra fjerne marker ude i Hornum herred. På østsiden af pilehegn ved Nørholm kan endnu på denne dag ses volde af påfløjet muld fra stormåret 38. Endnu er trolden ikke helt manet ned. Men den store, ødelæggende sandflugt, den som sagn og dokumenter beretter om hen over århundreder, den ramte ikke østlandet, som var delvis beskyttet af egen frodighed, men den lange, lange vestkyst og dens ubeskyttede bagland.

Mellem Jammerbugten og Limfjorden ligger Danmarks største plane slette, indeholdende Store Vildmose, Sandmosen, Nørreøkse

sø og endnu andre totalt flade strækninger omtrent i havets niveau. En gang skulle en geograf med arkæologisk skoling tage sig for at udrede, hvad mennesker har haft for med dette umulige land gennem et årtusind eller mere. Her skal kun meddeles hvad en historiker, med mange andre sogne at prædike i, har samlet op på spredte togter.

Sandmosen er en oprindelig højmose, overfløjet med sand på ukendt tid. Laget kan være op til to meter, og herunder et lignende lag tørv, presset sammen af sandets vægt til et brændsel af så høj kvalitet, som vort land nu kan præstere. Udnyttelsen er i hovedsagen sket i vort århundrede, og af gravningen følges efterhånden op af skovplantning. Udbredelsen fortæller noget om stormenes magt, den går fra Tranum og Rødhus ind til Fristrup tre mile inde i landet, og intet har nogensinde været foretaget for at redde den værdiløse mose fra til fygning i tider, da man end

Tørvegravning under flyvesandslaget i Sandmosen. Tørvemassen er så fast af sandets tryk, at manden kan gå ovenpå tørv og grave den af med krumspade.

Riismøller foto., 1939.

ikke kunne hytte sin egen toft. Først to verdenskrige fandt den god og udnyttede den.

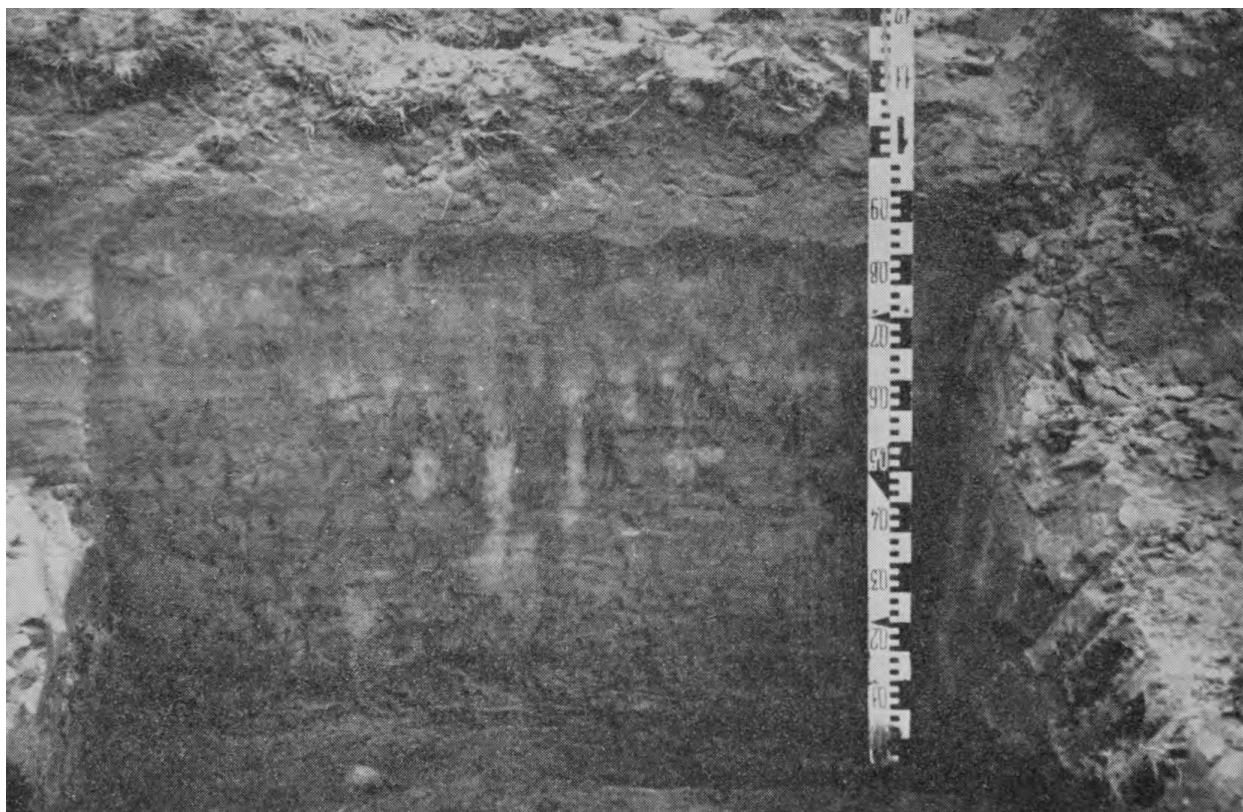
I Store Vildmose nåede sandflugten kun at svirpe vestsiden. Sandelsbjerg er vandret østpå, bjerget har nu en klassisk profil med næsten lodret vestside og langt udflydende østside, ganske som Lindholm Høje og Rubjerg Knude. Sandflugten har dækket en boplads fra romersk jernalder i mosekanten, men hvornår er usikkert, for den vilde mose savner daterende kulturspor. Men i hvert fald synes den store sandflugt at have sin østgrænse her.

Hvor længe tilfygningen stod på, kan endnu ikke fastlægges, men fund af nedføgne boliger begynder at tegne visse forhold. I Hunetorp viste et overraskende fund en druknet gård. Sandet havde fyldt hækkeløbene, så overfladevand blev hindret i afstrømning og dannede sige helt inde ved gården. Beboerne havde i fortvivlelse lagt dige omkring husene, og først da forrådskar, nedgravet i gulvet, stod fulde af vand, gav man op og flyttede.

Tranum by i Hanherred ligger i en lang U-formet dal i syd-vest-nordøst. Ved udgravning af stuehuset til en gård blev det klart, at dalen endnu i 1500-årene havde været en kløft i V-form, som siden var dækket med gult flyvesand i en mægtighed af mindst 4 meter på dybeste sted. Det udgravede hus havde haft ovn af sorte kakkelpotter, men bedste datering var fund af rudeglas langs væggens yderside. Det var renæssancens næsten papirtynde vinduesglas, som ikke kan være meget ældre end 1600. Og det var sand vestfra, der havde fordrevet beboerne og fyldt dalen ud, så man først i bunden af kloakgrøfter her og der finder stedets brune klægmuld under sandet.

Ganske kort fra Tranum løber Langdalen og Fosdalen endnu i syd-nord ned til havet. De er V-dale, som Tranum var, og de er tilgroet med et andet landskabs og andet klimas planteliv. De dale havde i katastrofeårene det held, at deres sider var klædt med tætte løvvækster. Her står endnu mjødurt, og kaprifolium klatrer i slåentorn. De viser endnu, hvad Hanherred kunne have været, om ikke den store katastrofe var kommet over egnen.

Om tiden for rømningen af Hunetorp og Tranum er arkæolo-

En meter flyvesand over tomten af en gård i Tranum, fraflyttet omkring 1600. Sandet er lagdelt, påfløjet i mange tempi. Målestokken er stadiet til nivellering, derfor står tallene på hovedet. Riismøller foto. 1967.

ger og historikere enige; det må være sket i århundredet 1550-1650, i hvad vi kalder renæssancetid. En lang og pinefuld proces, optegnet i præsters klage over reduktion af indtægter fra jorder, som ikke mere ydede afgrøde og dermed heller ikke tiende, og i fogeders klagemål over klitflåning, men også spejlet i sagn om hele sognes tilsending og beboernes fordrivelse, med ødekirker som jærtegn på sagnenes sandhed. Nogle slægtleds håbløse og stupide kamp mod en naturkatastrofe, de selv havde nedkaldt over sig.

Troels-Lund mener, at nedhugning af skove i løbet af 1500-årene tog det sidste læ fra landet og prisdav markerne bag klitterne for overfygning. Det stemmer godt med erfaringer fra andre jyske egne, sorgløs rov-drift på skovene ved kalkbrænding, saltsydning, glasmageri og jernudvinding, og stemmer også med

de relikter af blandingsskov, der enkelte steder fjæler sig i revner i Hanherred og Thy, ligesom stednavne bekræfter skovs tilstedeværelse i fortiden. Men en anden årsag til ødelæggelsen skinner igennem i retsakter: klitflåningen.

Fårene måtte passe sig selv ude i heden og klitten. Om vinteren levede de af fjorgammel klittag, og når de ved forårstid blev drevet i heden, var altså den smule dække taget af klitten. Men værre var kvægets vintersult. Vinteren igennem havde køerne skullet opholde livet ved sparsomt halm, nu måtte de hver morgen hjælpes på benene for ikke at gå til i liggesår og utøj. Ikke så snart viste de første grønne spirer sig i klitten, før de halvdøde dyr blev slæbt derud på en vognfjæl, og liggende på knæ åd de så nyvæksten af til bunden, så vinden havde frit spil med sandet.

Tit nok var udslæbningen endda forgæves. Køerne havde længe ikke fået foder nok, så vomarbejdet var gået i stå, og det kostelige vårgrønt ødelagt til ingen nytte, for skravlet omkom alligevel. Kræet kunne ikke tygge drøv, for dets naturlige funktioner var sat istå af sult.

Ja vist var klitflåning forbudt. Man måtte ikke lade dyr gå i klitten, ikke trække klittag til tækning af huse, ej heller til ilding. Med valget mellem dyrenes sultedød og faren for straf for klitplyndring, tog bonden chancen for at undgå anmeldelse. Havde han andet at gøre?

Mátyás Szabó drøfter i »Fataburen« 1967 grundene til sultefodringen af kvæg. Var der faste regler for, hvor meget af fælles græsningsarealer hver bonde måtte bruge for hver ko? Eller var antallet af dyr bestemt af gårdens areal? I visse kvægbrugende samfund beror familiens prestige på antallet af kvæg, hvilket kan få katastrofale følger i marginale områder. Elspeth Huxley skriver i 1937, at Sahara marcherer mod syd på grund af overgræsning af naboarealer, og at sydveststaterne i USA bliver ørken ved overgræsning. Problemet er globalt.

I vestkysten klitter faldt dommen hårdt og præcist. Klitflåningen efterlod sanddynerne nøgne som et let bytte for vår-

stormene. Næste år var bondens marker så meget mindre, behovet for tidligt foder så meget større. Inden enevælden var et bælte på en hel til en halv mils bredde gjort øde langs hele vestkysten.

En ung landmand købte en gård i Hunetorp. Købte den billigt, men efter naboers mening endda for dyrt, for marken var gråt sand, det arge flyvesand, der sved afgrøden i tørre år, men ikke kunne komme af med overfladevand i våde år.

Jamen der må stikke noget under, mente den unge morakker, og begyndte at grave dybe huller rundt i sin mark. Da det havde stået på et årstid, sendte han bud efter Hedeselskabets Bovlundplov - den der vipper mandshøje fyrre og bævreaspe usorteret ned i underverdenen og dækker dem med jordarter, ingen før havde set på den egn. Og se - ned kom gråt flyvesand og op kom brunt lermuld. Andet år avlede fusementen tyve fold byg på sin håbløse lod - og naboerne klappede i. Det var kulturarbejde, generobring af tabt land.

Kunne nu en lignende genskabelse af markerne langs vestkysten lade sig udføre? Vi ser jo sultegrænsen løbe, synlig for enhver, fra Skagen til Esbjerg, men tydeligst gennem Hanherred og Thy, der af hovedvej 17 deles i en rig fjordside og en gold havside, næsten lige store i areal, men i afgrøder snarere som 10-1. Om man nu kunne sætte alle tiders bulldozer på klitterne, møve alle sandbjergene ud i det hav, de er kommen fra, og afdække forsvundne sognes givtige muld. Javist - men det er jo ikke længere areal, der er behov for.

I de seneste år er den store Skjernå-plan fuldført. Hedemarker og enge langt ind i Midtjylland er ved åens regulering blevet god agerjord med store afgrøder af korn. Tilsyneladende et godt udbytte af et vel planlagt arbejde. Men det var ikke vel betænkt.

Ringkøbing fjord var for få år siden et af vore vigtige fiskevande, hvor helten endnu trivedes i fjordens brakvand og flyndere blev store og fede. Nu er fjorden en ækel, brun okkerpøl, ødelagt som fiskevand af den strøm af jernilte, der til stadighed

trækkes ud af hedemarker mange mile borte. Helten udryddet, den fine laksefisk, som indtil 1825 var lige så vigtig for Limfjordens fiskeri som ålen, men som ikke tålte havets gennembrud og fjordens dermed stigende saltholdighed. Er der mon andre steder end i Nisum fjord, helten endnu overlever? Lod den sig ikke omplante til Hjarbæk fjord, den allerinderste vig af Limfjorden, som nu er halvt lukket med dæmningen ved Virksund. Et vand må vi kunne afse til denne naturfisk, når enhver dambruger kan få lov at svine åløbene til med sin syntetiske fiskeerstatning.

Menneskene er blevet så mægtige, at de kan overvinde naturen og skabe landbrugsjord, hvor de mener det er rentabelt. Det er forskellen mellem gammel og ny tid. I tider da enhver forøgelse af avlen forudsatte øgning af areal, var tabet af jord en katastrofe. Ingen kunne intensivere ud over sin egen produktion af gødning, og gik avlen ned i mængde, gik det samme vej med gødningen. En selvforstærkende udvikling, som truede med ophør af madproduktion.

Deri bestod en del af storlandbrugets overlegenhed over bondebruget. Herregårdens jorder blev drevet af hovbønder med egne heste, hvilket betød, at bonden skulle holde mange heste, herremanden få. Deraf fulgte igen, at herremanden kunne holde mange flere køer og stude og indvinde disse dyrs bedre gødning, altså intensivere, hvor bonden måtte se sin produktion begrænset af hoveriets krav om stort hestehold.

Var der nu jord nok, kunne ekstensiv drift også give føden. Heden var ikke ren ørken, den kunne hæle livet for får og ungkvæg, hvis man vel at mærke skånede den for flåning til fladtør. Var nu en vang udpint af korndyrkning, lod man den springe i lyng og pløjede i stedet et nyt stykke hede op, dog efter omhyggelig afbrænding for at indvinde den smule gødningskraft, asken repræsenterede. Nogle få års kornafgrøder med faldende udbytte, så måtte også den mark opgives, gro til med naturgræsser og ny lyng, og hdebonden måtte søge videre efter et sted at avle fødekorn. Nogen reel indtægt kunne avlen aldrig

blive, men kunne man avle nok til føden, måtte skatter og folkeløn indtjenes ved bierhverv som hosebinding, vævning af hjemmegjorte tøjer og bolster og hvad andet, mænd og kvinder kunne slide sig gennem vinteren med. Og heden voksede ved udpining af jorden. Omkring 1800 var hælvtten af Jylland lyngdækket, kun en bred strimmel fra Randers til Aabenraa var næsten uden lyng. Kun på egne med tilstrækkelig befolkning og rimelig god jord kunne lyngen holdes i ave.

Regeringen havde af og til prøvet pletvis opdyrkninger med hjælp af indkaldte kolonister fra Tyskland, som fik hedejord på Randbøl Hede og Alheden. Meget tåreperseri er kommet ud af disse »kartoffeltyskeres« harske skæbne, enkelte forfattere har endda dristet sig til at skrive, at de lærte jyderne at dyrke kartofler. Lære ny driftsform af indslæbte privilegerede tyskere! Den som skriver sligt, har aldrig kendt jyske bønder.

Kalkfattig græsmark springer i lyng ved Knarmou i østkanten af Lille Vildmose.

Riismøller foto. 1950.

Da folketallet endelig begyndte at stige småt efter landbo-reformerne, var Jyllands dyrkbare jord formindsket i areal og forringet i bonitet uafladeligt siden middelalderen. Og da en ny generation tog den i besiddelse, sørgede Napoleonskrige og statsbankerot for, at nye planer måtte forhales endnu et slægtled af kapitalmangel. Så dyrt er det at være fattig.

Pas på hvad I har

Da træskomandens hus blev revet ned, fandt vi en række gennemrustede søm i et sværtet hanebånd dækket af ældgammel inddrukken sod. Sømmene stak en centimeter uden for træet og havde brede hoveder, de var tydeligt nok til at hænge noget på. Her havde engang hængt skinker og pølser til røg, det var ikke til at tage fejl af.

Nu kendte vi godt året for husets opførelse. Det havde indtil 1779 stået på en toft inde i sognebyen og var så flyttet ud på en af de hedelodder, der lå for langt fra gårdene til rigtig at du til noget. Men til en træskomand var ethvert sted godt nok, bare det lå nær en bøgeskov, og den forudsætning var i orden. Ganske vist var den troskyldige åbne skorsten tilsyneladende lige så gammel som huset og havde et par rækker indemurede kødkroge oppe i rummet. Men murværket røbede, at den i første del af sin tilværelse havde endt lidt over loftshøjde og havde pulset røgen ud i loftsrummet, hvilket nok var risikabelt, men gjorde hele loftsrummet til røgekammer for kød varer.

Det var vel den ældste af alle konserveringsmetoder, vi her var løbet på sporet af. Da bondefamilien var blevet så vidt over sine ting, at den kunne samle forråd af kød og flæsk, gjaldt det allerførst at beskytte det mod udyr som rotter, hunde og svin, og det skete lettest ved at hænge det så højt, at de ikke kunne nå det, og man ikke løb imod det. Skinker og høster kom op i sparreværket, op i den røg, der hang der og bolmede, inden den slap ud gennem lyrehullet.

Når fetaljen kom ned fra krogene, var den ikke alene blevet tørret, så den havde holdt sig. Den var også tilføjet en ny aroma, drøj og god. Jo federe kødet var, des bedre havde det taget smag af røgningen. Men havde konen fyret med hedetørv, kan det jo

ikke nægtes, at skinken var blevet bitter. Havde hun derimod ildet med bøgetræ, var smagen rund og liflig. Tal ikke om røgning med enebærris, det var noget, man ofrede på ørreder, stribet flæsk og gåsekroppe, Kurvemagerne var de eneste, der havde enebærris hele vinteren, men de forsultne raller havde sjældent noget at hænge op i røgen. Hang der skinker i deres tagværk, var det mest naboens, og så kunne kurvemagerkonen måske få en part for umagen. Kurvemager blev man først, når intet andet var muligt, og det blev et liv hinsides sultegrænsen.

Anderledes hos træskomagerne. Til dem var der arbejde året rundt, og kævlerne skulle helst oparbejdes grønne. Men grønne spåner af elletræ eller bøg er just den allerbedste ilding til røgning af flæsk - ja måske næstefter enebærris - de giver en tæt fed røg, der trækker vand i øjnene, man fornemmer syren med alle sanser. Flæsk behøver kun kort tid i den røg, så det bliver ikke snærpetørt. Træskomandens skorsten eller loftsrum hang gerne fuld af naboers fetalje, og enten det nu var taget ind på part eller mod betaling, var røgning en solid del af familiens indkomst.

Det samme gjaldt pottemagerne. I tørrerummet skulle der være varmt året og døgnet rundt, derfor var der altid ild på ovnen, og eftersom pottemageren alligevel skulle have tørt brænde på oplag, blev der mest brugt bøgebrænde også til tørring. Men der var en forskel på røgning hos træskomager og pottemager. Hos den første skete en korttidsrøgning med grønne spåner, som gav det rene lækkeri. Hos den anden skete en langtidsrøgning ved tørt træ, hvis resultat var et sejere produkt med ubegrænset holdbarhed. Et fårelår fra pottemagerens skorsten kunne man slå en uven for panden med - men sikken en aroma, man kunne tygge ud af det med tålmodighed og kæbekraft.

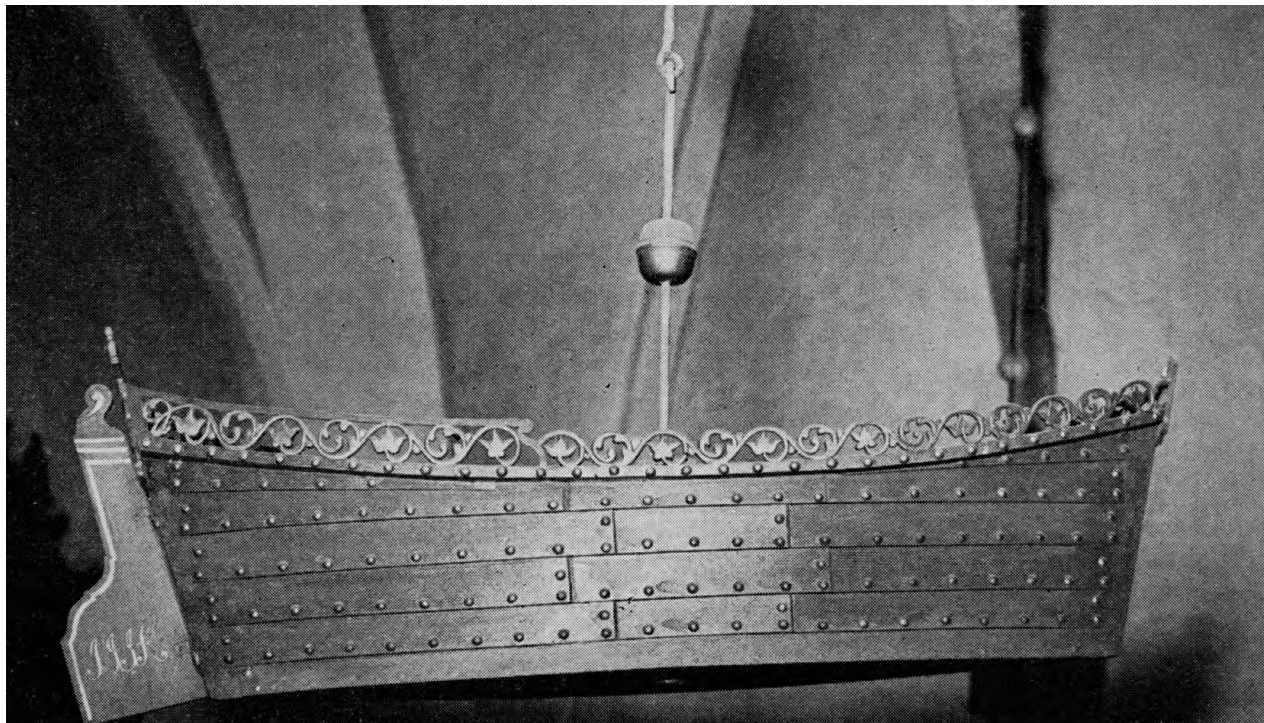
Det er 1800-årenes forhold, her tales om. Skorstenen er i disse egne ikke ældre end 1700-årene. I tomten af en nedlagt vandmølle i sydkanten af Rold Skov kunne spores to byggeperioder; et ældre stuehus uden skorsten var omkring 1740-50 afløst af et yngre med skorsten. Gjaldt det et møllerhjem, som

erfaringsmæssigt lå blandt de økonomisk bedst funderede, skal vi ikke regne med, at bønder i almindelighed var foran. I Store Brøndum hedder en udflyttergård endnu Skorstensgården, og den kan ikke være udflyttet meget før 1780, så ved den tid har en skorsten ovenud af taget endnu været et sådant særsyn, at gården fik navn af den.

Før skorstenens tid har hver husmoder røget sit eget forråd. En let saltning forud var nødvendig, hvis det gjaldt helårsforbruget, mens ferskvandsfisk og gæs kunne røges ferske. Det var en af husmoderens mange kunster at variere også denne konserveringsmetode og bruge den til forbedring af smagen, men hovedsagen var dog at konservere det kostelige kød og flæsk fra efterårsslagtingen, så det rakte til næste høst.

I en gård i Østhimmerland stod et trug til vanding af gårdens dyr. Det var mellem tre og fire meter langt og en knap meter bredt, hugget ud af en elmestamme, det syntes uflytteligt. Men Petræus kunne melde, at truget havde stået i gårdens kælder og havde rummet hele gårdens forråd af flæsk og fårekød, pølser og anden fetalje til hele folkeholdet, som var familien plus tre karle, en dreng og to piger foruden tidvis daglejere. Det trug blev fyldt op i løbet af efteråret, og var det tømt før næste oktober, betød det endnu mere grød. Først til børnene, for det var begrænset hvor mange gange i døgnet, man kunne byde tjenestefolk grød. Der var jævnt hen femten daglige mennesker at mætte, så et par kubikmeter sul var ingen storhed. Karret var slet ikke for stort, da Petræus var dreng.

Hvor mange folk var der nu på gården? Å, en fem-seks stykker sådan året rundt. Der var ingen grund til at have karret fyldt, så ved en ombygning af stuehuset var det lige så godt flyttet ud på gårdspladsen for at gøre gavn. Og så var der jo også det, at ingen nu om dage ville æde fedt flæsk med saltkrystaller hen på sommeren. Nej, heller ikke Petræus selv. Hubav nej, da slet ikke med de ølpriser. Nej, nu havde man et køleskab foruden part i andelsfrysehuset, og godt og vel var da det.

Model af sildekåg, ophængt i Nibe kirke 1703. Sådan var de fartøjer bygget, der i århundreder slæbte limfjordssilden sammen. Dog uden modellens ornamenter.

Andersen, Nibe, foto.

Kongstedlund slot er opført i 1592. I dets hvælvede kælder står et lignende salttrug, men her af eg, og det må have samme alder som slottet, for der er ingen mulighed for at få det ud; hvælvingen er bygget over det. Det trug gik ud af brug i 1922, hvorefter det blev monument over en storhusholdning af den art, som vistnok ikke findes mere noget sted i vort land. En husholdning, hvis grundlag var, at så mange mennesker skulle have skrutten fyldt fore gange i døgnet, helst med bedriftens egne produkter. Så gjaldt det økonomien og husmoderens ære, at programmet blev holdt.

En gang om året skulle hentes sild hjem til forråd. De blev hentet i Nibe i forsommeren, et læs til hver gård og til en jordløs familie så mange, som man nu kunne fragte. Kræn Nørgaard fra Otteruphuse trak et koppel stude til Aalborg med start fra Tustrup i dagningen. Ved middagstid var han fremme og fik afleveret, for så at lægge vejen om ad Nibe og få rygkurven fyldt med sild og være hjemme med dem i mørkningen. Da havde han

gået stive ti mil i sine fladbundede elletræsko, deraf de sidste fire med sin vægt forøget med en snes kilo. Men den ene vej er så pinnede ikke længere end den anden, med mandens egne ord.

Kørende folk havde lettere ved at få sild nok og få dem hjem uden at splitte sig selv ad. Man læssede dem på en vogn med fading og gællede dem først ved hjemkomsten, rev hovedet af silden med et rask tag, så indvoldene fulgte med. Kroppen blev så lagt i karret lagvis med salt, mens hovederne blev brugt til foder til fårene. Sidst blev indvoldene lagt på et sold til afdrypning for olie til tranlampen. Intet gik til spilde.

Den sild, som i mindst et årtusind har været en livsbetingelse for mennesker nord for Alperne, den er vi nu i fuld gang med at udrydde. Et af verdens vigtigste fødemidler bruges op ved »skidtfiskeri«, som er fangst af sildeyngel til udvinding af olie og sildemel. Fra Belgien til Nordkap ryddes havene systematisk for småsild, som aldrig når at forplante arten. Fra 1960 til 1970 er fangsten af konsumsild faldet til en femtedel. I 1980 eksisterer sild ikke mere.

Det vanskeligste at bevare var altid kødvarerne - til brødet med et jysk udtryk, som røber hvad der var fundamentet. Kornet skulle holdes tørt og fri for mus, så det blev lagt på rålingens loft over den opvarmede stue. Deroppe kunne man også lægge æbler, men sikrere var det dog at lægge dem på halm på storstuens gulv - midt i stuen, ikke mod væggene - og så håbe på en nådig vinter. Da først aviser blev almindelige, kunne et dække af avispapir hjælpe godt mod frost.

Men der var forråd, som absolut ikke tålte frost. Var der ingen frostfri mælkestue, måtte mælken stå på hylder under loftet i stuen og fik så tage den af smag, tørverøg og piberøg afsatte på dette det mest ømfindtlige af alle næringsmidler. Syltetøj tåler heller ikke frost, så krukkerne kom ind i et madskab i stuen eller blev sat så nær skorstenen som muligt. Stue og køkken var de eneste frostfri rum i gården, i kolde nætter kunne endog vandspanden på skamlen ved ildstedet fryse til. Tal ikke om

temperaturen i karles og pigers kamre - der sidder i sindet en gammel rædsel for den unådige kulde ude på stengulvet og for den håbløse urenlighed, der var en selvfølge i vintertiden. Ud i stalden til den tykke, fugtige varme fra dyrene, hvis kår vi delte. Deres rolige kropsvarme føles som rimeligt vederlag for pleje og foder.

Så længe foderet ensidigt var halm og hø, frembød bevaringen ikke andre problemer end at holde taget tæt. Men nu kom efterhånden de nye foderplanter kartofler og roer med deres krav om frostfri opbevaring. I kulen gik det an, når den bare havde et ordentligt mellemdække af halm, men i ringe år var halm en mangelvare. Kartoffeltoppe kunne udgøre en erstatning, men var gerne smittet af skimmel, så de blev lagt på roekulen. Årets ækleste arbejde var sorteringen af overvintrede kartofler i spisekartofler, læggemateriale, svineføde og det rene snot. De få tønder til spise- og læggebrug lod sig siden bevare i en kartoffelkælder, behørigt dækket under et halmgulv.

Roekulen var ikke let at holde frostfri, særlig ikke i de år, da halmen var sparsomt til stede. I kostalden var gerne afskilt et rum til roer, at fylde op en gang om ugen fra kulen. Vi gamle bondekarle ved præcist, hvad ordet kuldefront betyder. Det vil sige det sted, hvor kvægets fugtige varme mødes med frosne roers kuldeånde. Resultatet naturligvis nedbør, kondensvand sjaskende fra loftbjælkerne.

Det lød helt naturstridigt første gang, man hørte om konservering ved kulde. Havde utalte slægter ikke haft deres mødige slid med at bjærge deres stakkels forråd mod frosten. Der fortæltes om gårde uden kælder, hvor øllet blev sat ud i laden under halmgulve for ikke at fryse. En lang kamp mod kulden havde enhver husmoder haft at udstå - skulle hun nu til at betragte kulden som en hjælper?

Javist, men vi havde da også været med til at ise, save isen på nogenlunde rene damme op i blokke og køre dem til mejeriet, hvor de blev lagt ned i tørvestrøelse og hakkelse som betryggelse mod hedebløjer. Bryggeren i stationsbyen købte is af vognmands-

kuske, der hentede det i store læs ved søerne. I Aalborg havde arbejdsmænd en vinterfortjeneste ved isning til mejerier, slagterier og bryggerier. Måske var tanken ikke så tåbelig endda. Tænk at kunne opbevare kød, flæsk og fisk uden saltning. I de lange tider, da Danmark-Norge førte krig mod Sverige tre-fire gange hvert århundrede, var blokade af havnene altid det første, der blev forsøgt fra dansk side. Bildte man sig ind at kunne udsulte et selvforsynende land? Ingenlunde, men man vidste, at Sverige ikke kan skaffe sig salt på anden måde end ved import fra Vesteuropas kystlande, eller fra Tyskland over Lübeck. Lukkede man af for salttilførsel, måtte forrådene rådne op, altså forsøgte man at lukke. Det er krigens vilkår.

En dag kom fiskehandleren som sædvanlig dalrende med fiskekasser på den tohjulede vogn med en hvid islænder som forspand. Mellem skrubberne i kassen lå isklumper og bredte

Brødvogn fra bageren i Arden ude på sin runde. Stationsbyernes håndværkere overtog nogle af husmødrenes mest krævende arbejder og bragte brød, kød og øl ud til forbrugerne.

Riismøller foto. 1957.

deres renhed til hele foretagendet. Ja, meddelte Vilhelm, nu får vi vor fisk med lastbil, og det går så hurtigt, at isen ikke når at smelte - er det ikke herligt? Jovist var det så. Det skete tredive år før det første fællesfryseri blev opført i en landsby, men var dog begyndelsen. Som den ferske fisk på den tohjulede vogn i det hele taget var et alvorligt modstød mod saltmadens tyranni. Tænk bare på makrel eller rødspætter en sommerdag efter måneders salt flæsk og gamle kartofler. Ud og prøve, om der skulle være nye kartofler - og persille - hvor var madmor dog et velsignet menneske sådan en dag.

Det stadige stræb med at holde sig og sine inden for sultegrænsen var jo ikke begrænset til at skaffe føden frem. Jo mere mennesker var henvist til selvforsyning, des mere betød konserveringen fra den ene årstid til de andre. I bondegården mødtes årstiderne hver dag i året.

Ikke sådan hos de jordløse. En isnende erindring fra en tidlig forårmorgen står pludselig i fuldt lys. Det banker på døren, og da mor lukker op, står Christiane udenfor og siger med forknyttet stemme: Jeg har slet ikke noget at give de bette til morgen. De bette var vore legekammerater, og Christiane var så vist ikke nogen betler, men en pilmager slider, som i dag var overmandet af de smalle måneders mangel og havde set sin flittige mand gå på arbejde uden davre. Hun drog trøstet af gårde med brød, smør og mælk, og jeg var stolt på familiens vegne, indtil min ældre søster hviskede: Jamen hvad så i morgen?

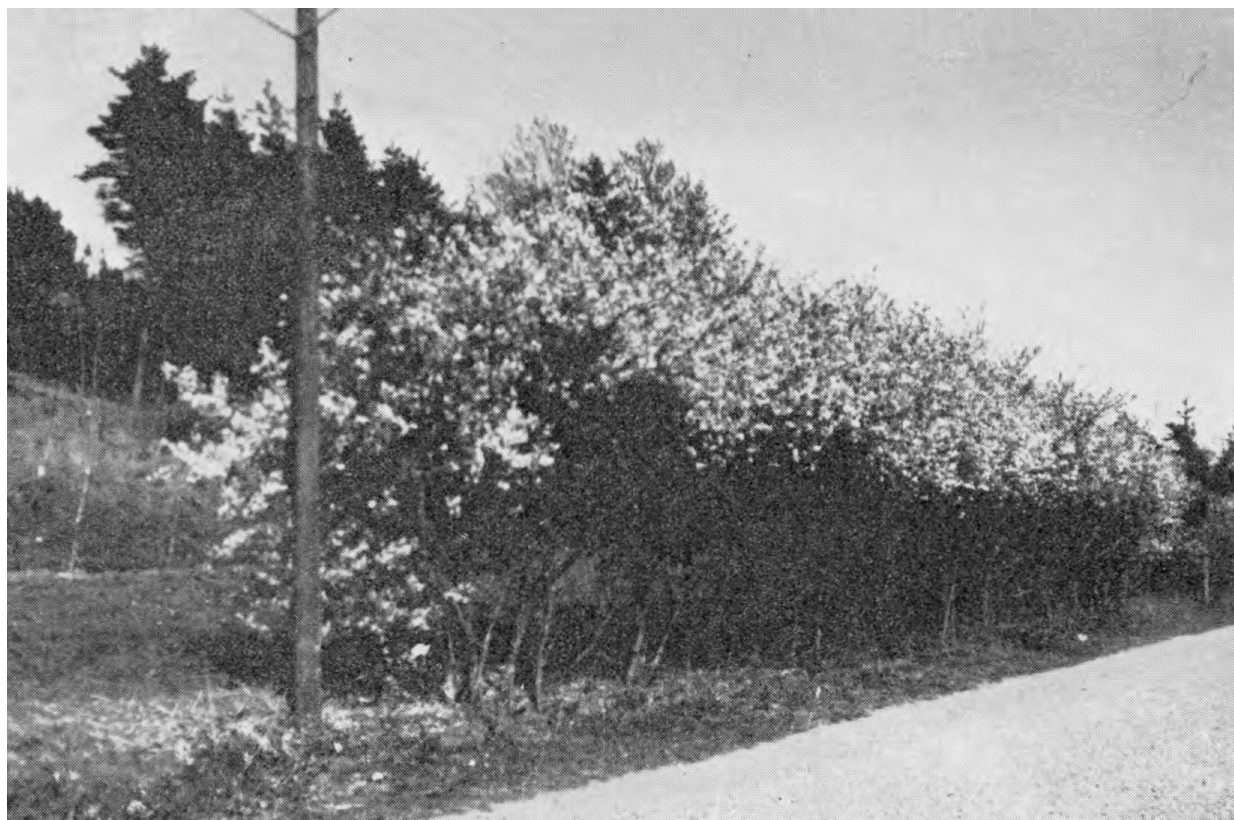
Der står et sted i skriften noget om himlens fugle og markens liljer, der ikke høster eller sanker i lade. Den tekst har mange slægtleds bønder og jordløse folk hørt, men kan de have forbundet nogen mening med den?

Mad og lækkerier

Der var forskel på mad og lækkerier, og enhver husmoder vidste, hvad der var hvad. Mad skulle enhver helst have nok af. Lækkerier var til belønning, til helligdagsbrug eller bare til at vise sit milde sindelag med.

Frugt og bær var slikkeri. I bondegårdens have skulle helst gro stikkelsbær og ribs til syltetøj og lidt i overskud til at hapse i forbifarten. Solbær var nyere og ikke helt så nødvendige - nå, nødvendige ville konerne netop ikke indrømme, at bærrene var. Men så gode da, en lille luksus i hverdagen. De blev givet til stegemad, bagt ind i søndagskagen og sat ind på asietter ved gilder. Krukkerne stod højt og vel tilbundet, godt af vejen for børn og karlfolk, Skulle nogen have syltetøj, skulle det ske som en nådesbevisning fra madmoder og som sådan smage dobbelt sødt. Ribssaft i drikkelsen, man havde med ved høbjærgning og tørveskær, var en herlighed, kirsebærsaft den rene overdådighed.

Kirsebær holdt mest til i de østlige herreder, havde sin nordgrænse omkring Kongerslev og sin sydvestlige grænse ved Vive. I disse få sogne stod kirsebærtræerne tæt omkring hvert bol, i maj lå huse og gårde i en blomstersky, og i hundredagene var der ikke tid til meget andet end at plukke kirsebær. Efteråret og vinteren igennem var der sødsuppe med byggryn og syltede kirsebær på bordet en gang om ugen, og alligevel kunne der blive en god slump til salg på torvet i Aalborg, bragt derud i træbaljer på vognen og faldt af konerne selv, at økonomien blev taget i agt til det yderste. Det gav kirsebærret en særstilling, at det kunne gøres i penge, og det endda næsten uden pasning. Det lille sorte Veddumkirsebær kræver ingen gødning og liden omsorg, kun vil det stå i sandmuld på kridtgrund, så skal det nok ordne resten selv. Tag ikke fejl: Hornbechs fabrikker

Blomstrende kirsebærtræer i vejrabatten ved Flamsted, Gunderup sogn. Så lidt omsorg behøver kirsebærtræet, bare jordbunden er sandmuld på kridtgrund. Riismøller foto. 1955.

ligger i Hadsund, fordi denne by er vokset op i kirsebæregnen - ikke omvendt.

Og blommerne, de små sortblå bondeblommer, der først modnedes i september og smagte vildsomt og koncentreret som ingen anden blomme nogen sinde kan. Hvordan har man kunnet lade den frugt udgå af sortimentet fra planteskolerne? Her som ved kirsebærret var man inde på reel udnyttelse, blommer var til nytte og næring. De blev tørret, skrumpet ned til det rene tørstof i ovnen efter en bagedag og siden blødt op til smagsstof i gryn-suppe. Eller de blev syltet i så meget sukker, at saften blev som sirup og kunne få en nok så tør brødkalk til at smage.

Æbler var ikke salgsvare, dem havde man eller man havde dem ikke. Præsten i Øster Hornum forædlede for 100 år siden selv sine sorter og gav podekviste til enhver, der bad om dem, men var man vel ude af sognet, traf man igen kun på de vanlige sorter:

augustæbler, gravenstener og hasselkopper. Nogle havde slet ingen æbletræer, men der stak nogen ambition i dog at have et par stykker. Mellem slægt og venner var en kurv æbler en fin gave, på september markeder kunne fynske æbler købes i skæpper og fjerdingkar. I æbletiden kunne husmoderen gøre godt med en æblekage med masser af ristet, revet rugbrød i, eller en skål æblegrød, men som luksusmad. Sad der ikke i de flittige koner en lille fornemmelse af, at søde og lækre sager ligesom var en lille synd, en verdslighed til unytte - men sød endda? Er vi ikke alle Starkads ætlinge - føler ikke alle jyder det som en blødagtighed at kunne lide andet end det absolut nødvendige? Eller er det kun jordløse og deres afkom?

Uden om landsbyen og gårdene lå heden, ingen ørken just, der var meget at hente der for den, som havde kundskab om hedens særlige vækster. Blåbærret stod i tætte klynger på lidt fugtige steder og mellem sten, det var modnet først af hedens bær. Hyrdedrenge åd først alle de bær, de kunne have i sig, og først derefter plukkede de til madmoder, hvis hun havde husket at give dem en krukke med. Blåbær kunne tørres til vinterbrug, de kunne også syltes, og aftægtsmanden ville gerne have dem til regulering af maven. Men nogen stor post i forrådet var de ikke.

Revlingsbær var rent foragtede. Disse sorte plebejere kan gro overalt på hedebund, de ser flotte ud, men er ren øjenforblændelse, en knægt kan fylde sig med dem og forblive lige sulten, får ikke andet ud af dem end den bitre smag af armod. Ingen husmoder tog mod revlingsbær.

Men så meget hellere mod tyttebær - på himmerlandsk kryslinger. På solvendte skråninger kunne især efter en hedebrand hele bunden rødme af kryslinger. Så rykkede husmoder og piger ud med kurve, børnene med helt ned til de mindste. Nok skulle man vare sig for hugorme, men hvilket paradys er uden slange. Kryslinger blev syltet, og havde man en luksus som pærer, var de gode at blande med. Ellers lod de sig strække med gulerødder. Vinteren igennem var det festligt at få syltede kryslinger til

stegemad. Et fad ribbensteg og medisterpølse, et andet med store melede kartofler, og på hver ende af bordet en skål med syltede tyttebær, sådan så den store søndagsmiddag ud i det rige efterår. Det vil sige først da komfurovnen havde givet husmoderen mulighed for at tilberede hele stege.

Og så var der penge i tyttebær. Konerne fra de jordløse huse skulle passe på at finde et godt tyttebærsted og plukke, mens tid var. En dag havde hun så mange, at hun kunne tinge sig kørelejlighed med sit læs til Aalborg, og var det nu en heldig dag, kunne hun komme hjem med en dagløn større end mandens. Havde hun så tillige solgt kurvene, hun bragte bærrerne til torvs i, var det en ekstra fortjeneste, for dem havde manden siddet og lavet i vinteraftener af pileskud eller enebærgrene; der var ikke gået kostbar arbejdstid med dem.

Konerne fra skovegnene havde på det tidspunkt allerede været på torvet med hindbær. De gror i lysninger i skoven, somme tider i sådanne mængder, at de ikke er til at se ende på, andre somre er risene tomme. Gadehuskonerne slog sig sammen to og to om et bærekar og to spande, så de kunne hjælpe hinanden med at bære byttet hjem. Kurve kunne ikke så godt bruges til hindbær, hvis egen vægt ville kvase dem, så de løb nedenunder. Da jernbanen kom, blev konerne fri for at tigge sig til kørende, for at bære kar og spande en milsvej lod sig nok gøre. De bærkoner havde en arbejdsdag, der strakte sig fra midsommer til oktober, for det gjaldt at redde, hvad naturen ville give og bringe det ind til den altædende by, så fik det koste det slid, der skulle til. Vinteren igennem var der tid nok til at sove ud.

Hen på efteråret kunne der høstes kræger og slåenblommer i skovbrynet. Disse vildblommer skulle have frost, før de overhovedet var til at nærme sig, og kun særlige ærgerrige husmødre forstod at få noget ud af dem ved at kvase dem og udtrække saften. Men kunne man et godt nøddeår komme over hasler i samme skovbryn, var det en megen kærkommen høst. Nødder skulle bevares mod mus og fugt, derfor hang de i poser på spisekammerets væg og ventede på jul.

Men nødder har ikke altid været luksus. I landskabslove fra middelalder står en bestemmelse om, hvor mange nødder man må bringe med ud af hegnet skov, nemlig så mange, som man kan have i sin hue. Nødder har været et næringsmiddel, man regnede med; et forhold som kan minde om, at ethvert fedtstof må have været en kostbarhed, Ved sommertid har smør været opnåeligt for producenter, ikke for ret mange andre. I huse med kun et opvarmet rum og gode muligheder for gennemtræk er fedt et middel til at holde varmen i skroget. Men hvor skulle en jordløs familie få fedtstof fra? Nødder i skovbrynet var dog en mulighed, man måtte regne med. Middelalderens mennesker har lidt af konstant fedthunger. Endnu i 1700-årene var det almindeligt, at hvert medlem af velstående familier havde sin smørkande, en lille rund dåse af drejet træ eller tin med låg og

Døende bøgeskov i Skørpingholme. Først er opvækst og underskov ædt af, så skovmulden er udtørret til morbund, derefter er lyng og enebær rykket ind. Når bøgene dør af tørke og alder, bliver stedet en hedebanke.

Riismøller foto. 1971.

initialer på til rationen omkring et kvart pund. Smør var ikke noget, der stod fremme, så mus og tyende kunne gå i det.

I Buderupholm skov ligger på et højdepunkt tre gravhøje, Svinhøje kaldet. Om dem fortalte Anders Riis for en menneskealder siden, at de bar navnet, fordi svinerøgteren fra Buderupholm bragte tærskeaffald derop på hesteryg til skovsvinene. Det var højbenede og skarpryggede dyr, vant til at klare sig og trives på olden, en fællesbetegnelse for bøgens og egens frugter, som hver for sig hedder bog og agern. Da gamle træer bærer mest, var en skov med gamle, bred kronede træer mest værdifuld til fedning af svin, og så fik andre hensyn vige, for i herregård som bondegård var flæsk og fedt ikke til at være foruden. At fælde slige træer for at skaffe sig tømmer eller brændsel var som at slagte hønen, der lagde guldæg. Og svinenes roden efter føde var ikke mere effektiv end at genvækst fandt sted.

Men den fattige kan tvinges til at slagte hønen for at overleve. Kvæget skulle også leve, og under gamle træer kunne vokse græs. Så drev man køer og får ud i skovene, og de nappede enhver spire af ved jorden, så enhver genvækst blev umulig. Efterhånden som de gamle træer faldt, udslettedes skoven og blev hede. Da heden mellem Fræer og Skørping blev brudt, voksede endnu anemoner i gravene efter rodvæltene. Det var de sidste spor af højskov, ødelagt af kvægdrift og af storme. Og skovsvinene blev hjemløse.

Når bønderns skove var ødelagte, fik man svin på olden hos herremændene på part, ved at aflevere hvert femte svin, for ingen herremand var letsindig nok til at slippe kvæg ind i sine skove. Men den fattige kan tvinges til letsind.

Gav svinene ikke fedt nok, kunne det suppleres med gåsefedt, det fineste af alt. Gæs gik på fællesjord og stubmark og blev fede til mortensaften, da de blev slagtet på nær levedyrene. Gåsekød og gåsefedt var luksusmad.

Honning var det ikke enhvers sag at producere, for på en gård med mange børn og dyr var det en risikabel sag at have bistader, der kunne væltes af bissende køer eller overstadige

heste og afstedkomme ulykker. Mangen jordløs familie havde bistader stående i læ af hyldebuske tæt mod huset, men ret til at flytte staderne ud i heden i august havde strengt taget kun bønder; en ret, man dog så stort på, da der jo vitterligt var lyng nok. En dygtig bimand kunne skaffe flere penge hjem ved honningsproduktion end ved udearbejde, og for de arme underbetalte degne var biavl en redning, særlig hvis de tillige kunne brygge mjød med held. Endnu går sagn om degne, der mødte ved legestuer og solgte polak bægervis. Polak er 2 dele mjød blandet med 1 del brændevin, og det gik i dansende karle og piger som sødmælk. Alkoholprocenten har ligget et sted omkring 30, konsistensen omtrent som likør. Singgodt!

I husholdningen stod honning for sødmen, indtil sukkeret kom ind, ja længe efter da, eftersom honning stadig var foretrukket til bagning af søde kager endnu omkring 1870, da det efterhånden afløstes af sirup, omtrent samtidig med at sukker gik over fra at være oversøisk kandis i brune krystaller til at være farin og stødt melis af hjemlige sukkerroer. Endnu i historikerens barndom var sukkeret placeret et sted midt mellem mad og lækkeri, og der har vistnok levet mennesker, for hvem en planke sigtebrød med margarine og puddersukker var god mad. Mine egne reaktioner over for den føde var visionen af kirtelsår og rådne tænder, for just de skolekammerater, der havde sukkermad med i skole, fremviste dette eksteriør. I dag er sukker det billigste af alle fødemidler, hvilket har medført ødelæggelse af dansk madkultur. Det er gået med sukkeret, som det for 100 år siden gik med brændevinen. Et produkt af værdi for variationen i kosten, et opmuntrende tilskud, blev ved rationalisering af industrien så billig, at det tog magten. Det er på tide, at sukkerprisen bliver femdoblet.

Da Oluf Hunger havde været konge i nogle få år under stadig misvækst og hungerkatastrofer, sad han juleaften med sin hird og måtte se den sag i øjnene, at han ikke havde godtol til sin husstand på denne årets største festaften. Han bad da Gud løse op for ham, og han døde i samme stund med sin skam. Det er

en af Saksers historier, som kan suppleres med Gulatingslovens bestemmelser om pligten for hver norsk odelsbonde til at have så og så meget godt øl i huset til julen.

Kom nogen gæst til huse, det være sig kongens eller bondens, måtte han mødes med en drik øl, om han ellers skulle føle sig velkommen. Ingen handel var beseglet, før lidkøb var drukket i øl. En håndværker måtte lægge bestemte tønder øl op ved lavstævne, før han var broder, en købmand måtte give sine vedtagne tønder ved valg til embede i gildet. Ved overenskomst om indkvartering blev det bestemt, hvad værten skulle have for øl og mad - mærk rækkefølgen - og klager drejer sig oftest om øllet. De Aalborg vrangere kendte 12 forskellige arter tysk øl, men af dansk øl gaves kun to kvaliteter: »Almindeligt dansk øl« og »Det som værre er«, Arild Huitfeldt fortæller i sin Danmarks Krønike: »År 1373 da begyndte Hamburger ØII på en natstid at bedre sig, tilforn smagte det som Bremer Bier«, og man forstår, at det var en historisk begivenhed.

Drukken palaver? Ak nej, det er alt for let at gøre sig lystig over al den snak om øl. Vor tid har et udvalg af vine og spiritusa foruden alkoholfri drikke, kaffe, the og mælk at byde på. Middelalderens udvalg kan skrives med to bogstaver. Øl var menigmands eneste luksus og opmuntring, godt øl var en ære for hele husholdningen, beværtningen, lavet eller hvem der nu var vært i øjeblikket. Og dagligt øl var mere nødvendigt, end mælk er nu. Ja, der findes ikke nu nogen nødvendighed af samme rang som øllet i middelalderen.

Vand var mest overfladevand, inficeret med alt det bakterieliv, mennesker uden kendskab til hygiejne producerer. Man drak simpelt hen ikke vand. I »Tugt- og Børnehuset« i København blev brøndhuset låset, for at ikke børnene skulle drikke af vandet. I 1625 fik børnene 2 potter svagtøl om dagen, men det kunne de ikke klare sig med, og kongen skrev selv til styrelsen, at de måtte have voksen ration - 4 potter i døgnet. Det var samme ration, som gjaldt for pensionærer; landsknægte ene undtaget, de måtte have 6 potter.

Mælk fandtes slet ikke i de mængder, som tørsten efter saltmaden krævede. Der gaves ingen erstatning for øl.

Og så er øl et godt næringsmiddel. Uanset alkoholindholdet er ordentlig øl et af de næringsmidler, som lettest omsættes i kropsarbejde. En lang arbejdsdag var ikke til at holde ud uden øl. Man kan ikke sammenligne med nutidens nødvendigheder, kaffe og cigaretter, for de er uden værdi, kun opkvikkere og nydelsesmidler, mens øllet var og er et reelt og letfordøjeligt næringsmiddel, foruden at det er en nydelse.

Nå ja, ikke altid. Per Lassen fra Svanfolk fortalte fra sin ungdom på herregårde om øl så surt, at det kunne tage ir af en femøre, til brød så muldent, at det støvede ud af halsen. Men vi lukkede øjnene og skød det i os.

Et mundheld mellem husmødre var, at hvor man lagde en tønde malt, kunne spares en tønde rug, og det var en realistisk bedømmelse af øllets næringsværdi. Var det tillige velplejet og aftappet på rette tid, gik der meget til af det. Arbejde og brændsel kostede det også. Desuden var jysk hjemmebryg aldrig på højde med fynsk - mon noget øl i verden er det - og da bryggerne i stationsbyerne begyndte at køre ud med deres mørke, søde øl i fjerdinge og ottinger, holdt husmødrene med et lettelsens suk op med den produktion. Hvilket ikke betød, at øllet udgik af husholdningen, men alligevel spiller øl nu en mindre rolle end nogen sinde inden for 2000 år.

Med oprettelsen af mejerier faldt kærning og ostning bort.

Det betød ingenlunde, at smør og ost blev sjældnere på bordet, snarere omvendt, da en konstant vare nu kunne fås året rundt. Men da smørret begyndte at indbringe stadig flere penge, blev det mange steder anset for at være for dyrt at bruge selv, så man gik over til margarine. En intens propaganda for og imod dette »negerfedt« stod på længe og er vel ikke helt afblæst endnu. Det bør dog huskes, at margarine ikke afløste smør, for endnu i margarinens første tid var smør så sjældent og dyrt, at flertallet ikke kendte det som daglig kost, kun som højtidsmad. Fedtstof nok fik de jordløse først med margarinen.

Omtrent samtidig kom amerikansk flæsk og fedt på markedet. Hvilket dyr producerede mon delle grove spæk, blåhvidt og harskt, selv saltet smagte af fattigdom. Det havde en kvalitet, det var billigt. I nogle få årtier kunne man få amerikansk flæsk og fedt hos høkere, og vi gamle husker nok de to skilte: »Her sælges Margarine« og »Her sælges udenlandske Landbrugsprodukter«, så trohjertigt anderledes end reklamen for bestemte varer og ment som en advarsel. Far var sober i sin mund, men amerikansk flæsk kunne dog få ham til at bande på, at den slags fanden raspe ham ikke skulle komme på hans tunge mere. Vi unger kunne have sagt amen, hvis vi havde turdet.

Far kunne heller ikke lide margarine, men målte indrømme, at varen blev bedre og bedre, samtidig med at han forstod dens værdi som fattigfolks smør.

Ved gilder og højtider skulle lækkerier helst være til stede i så rigelige mål, at husmoderen ikke kom i folkemunde. Men gilder er et andet emne, dobbeltbundet derved, at fest og overflod altid imødeses med særlig forventning af folk, som til daglig har udsigt til sultegrænsen. Dette skrives i erindring om madmødre, hvis glæde over at give det bedste lyste velsignelse over deres bord.

Fattigkost

Der lå to herregårde i Østhimmerland med en lille halv miles afstand, nogenlunde lige store og med samme krav til mandskab. Foruden det faste folkehold var der et behov for daglejere i slet og høst, i kartoffel- og roehøst og til andet sæsonbestemt pukkelslæb, som standsstolte herregårdskarle godt vidste var husmandsarbejde.

Poul Andersen boede syd for Tulsted, men han gik hver dag den halve mil længere til Tustrup. Og når forpagteren på Tulsted råbte ham an og spurgte, hvorfor han ikke hellere ville arbejde der, når han dog havde så meget nærmere dertil og kunne få samme løn, fik han det svar tilbage uden blomster: Nej, for Hjorth giver sine folk en ordentlig føde, men du er en fedterøv, der skal tjene til din brændevin ved at sulte dine folk. Og den besked måtte Meyer så svælge uden at kunne sige Poul imod.

Herregårdene var en egen art arbejdspladser, søgt af bestemte kategorier af arbejdere, skyet af andre. Man skulle stille til tiden, men havde så til gengæld også fyraften til fastsat tid. Man arbejdede under opsyn af en forvalter, som man var kollegialt forpligtet til at bagtale og om muligt sabotere, men alligevel måtte lystre. Man fik sin forplejning i folkestuen, grov og uden pynt, afhængig af gårdens økonomi og af husjomfruens instrukser og forgodtbefindende. Vist var der godsejere og proprietærer, der sørgede for en god kost til folkene, og det var mere rentabelt end chefer af modsat observans indrømmede. Gårde kendt som gode madsteder fik simpelt hen de bedste folk. Lønnen var nogenlunde ens overalt, men Poul Andersen var ikke ene om at stå en time før op for at komme på arbejde ved en givtig mad gryde.

Tulsteds faste falkehold. I vår og høst kom dertil daglejere, i kartoffelhøsten tillige koner og børn.
"Flyver-Olsson" foto. 1929.

Omkring den tid var det så, Mikkel Hindhede udsendte sin bandbulle med folkets vellevned. Han forkyndte, at mennesket ikke har brug for kød eller smør, sødmælk eller noget nydelsesmiddel, Man kunne uden savn yde fuldt dagsarbejde på en kost af rugbrød, byggryn, margarine, futmælk og kartofler. Havde man smagsstoffer behov, fandtes de i grøntsager og sukker. Alt andet var luksus, skadeligt for økonomi, helbred og karakter.

Nu fik Hindhede ikke nogen stor menighed, dertil kom han for sent. Men på herregårdene blev hans teorier grebet og praktiseret. På alle landets 2-3000 store gårde havde man et folkehold, hvis affodring fire gange daglig var en alvorlig post på regnskabet. Og så kom der en ekspert og fortalte, at de kunne fødes med samme kost som grise og endda gøre fuld dagsgavn. Man måtte da være en nar, om man ikke fulgte den parole. Men om det var i Hindhedes ånd, at hans teorier kun skulle prak-

tiseres over for dem, der i forvejen havde fat i den korte ende, det kan vi ikke vide, kun konstatere, at de var med til at affolke storhusholdningerne, Det var ikke en forøgelse af grødrationerne, børsterne trængte til, men en kostreform i retning af fersk mad og grønt. Den kom ikke i herregårdenes tid, deres kosthold i stort format forsvandt, mens Hindhede endnu kunne drøftes i alvor. Og de tilbageværende storhusholdninger, kostskoler og militærkaserner, faldt ikke for Hindhedes agitation.

Men med Hindhedes anvisning på den tilstrækkelige næring i erindring skal Lige anføres en opskrift fra nødsårene under krigen mod England og statsbankerotten. Et hidtil ukendt antal mennesker var søgt til fattigvæsenet for overhovedet at opholde livet, og det gjaldt nu af hjemlige fødemidler at lave den billigste kost i så store portioner, at udnyttelsen af personale og råstoffer blev bedst mulig. Og sådan så opskriften ud til den Rumfordske suppe, oversat fra det engelske fattigvæsens spisereglement:

Jens Vejmands afløser slår skærver i Arentsminde, Brovst sogn. Stenslagning var det arbejde, de jordløse sidst greb til, for det var hårdt, kedsommeligt og koldt. Ofte var det nødhjælpsarbejder for kommunen.

Riismøller foto. 1949.

2 pund kartofler, $\frac{1}{2}$ pund byggryn, $\frac{1}{2}$ pund ærter, $\frac{1}{2}$ pund brød, $\frac{1}{4}$ pund kod, $\frac{1}{4}$ pot eddike, salt og 6 pletter vand. Koges til ærterne er udkogt, rækker til seks portioner. Det tror vi gerne. At Rumfords suppe blev serveret i fattighuse, gjorde den ikke populær, men da dens værdi som næringsmiddel antagelig lå over, hvad de ringest stillede ellers kunne skaffe sig, var det vel mest dens hjerteløse smag af nåde, der skabte dens ilde rygte. Ellers var det det kvarte pund kød til seks portioner, der udfordrede folkelig trods og vid.

Jamen historikeren har set den suppe blive lavet til hundreder ad gangen. I flygtningelejrene efter kapitulationen i 1945 var en suppe af lignende sammensætning et hovedmåltid. Javist, der kom mælk i, og opskriften var tysk, hvis det kunne få den til at smage bedre. Der kom også grøntsager i. Alt i alt var det sikkert en udmærket suppe, og alle næringsmidler var rationeret. Kort sagt, der var ti grunde for én til at lave just denne germanske fattigmelange, kaldet Kjærbølsuppe, som jo i alle fald var uden sammenligning med den kost, tyskerne havde budt deres ufrivillige pensionærer.

Hindhede, Rumford eller Kjærbøl, det er kun nuancer. Bliver maden regnet ud efter den lille tabel uden smil eller overskud, så taber den sin menneskelige kvalitet og skaber trods og mavekatar. Sådan føde kan kun skubbes i folk, der ikke selv kan vælge.

Endnu i vort århundrede har værnepligtige soldater hver tiende dag fået udleveret et kommisbrød og nogle få kroners penge til livets opretholdelse. Brødet var fundamentet, pengene til tilbrødet. Kan det undre nogen, at tilbrødet blev brændevin?

Brændevinen boede altid nær sultegrænsen. Den var det billigste af alle nærings- og nydelsesmidler og kunne få sine konsumenter til at glemme behovet for alle andre. Hvad hjemmebrændt kostede, hvor stor dets alkoholprocent var og hvordan det smagte, kan nu aldrig opklares, dels fordi et forsøg vil være kriminelt, dels fordi ingen rigtig ved, hvor primitivt og urent råstof og grejer var. Men fra omkring 1840 tog industrien fat på

en forædling af kvaliteten og en rationalisering af fremstillingen, hvilket medførte et fald i prisen på et stadig renere produkt. Omkring 1900 kunne en håndværkers dagløn købe fire flasker brændevin, og selv en soldats usselige lønning stod for mindst en.

Den virkelige fare ved brændevin var, at den havde tendens til at blive hovedsagen. I tjenesten blev det en kvalifikation at kunne drikke som en brav soldat, hvilket lige kunne gå an for en gårdmandssøn med rigelige sendinger hjemmefra, men var ødelæggende for en proletarknægt uden reserver.

Da Ove Rode i 1917 slog spunsen i brændevinstønden, var det en forbedring af livsvilkårene for hele folket, men størst for soldaterne, der nu måtte se deres tidages lønning reduceret til værdien af en flaske akvavit. Til gengæld kunne den købe en hel del øl, mælk, makketutkaffe og anden drikkelse. Den næste forbedring af værnepligtiges kår var oprettelsen af kostforplejninger ved kasernerne, der gjorde ende på fattige soldaters konstante underernæring. Først med dem blev værnepligten lige for alle.

Det daglige brød er blevet en talemåde, som må befordre den forestilling, at brød var fundamentet i den daglige kost. Det ville sikkert også være tilfældet, hvis konsumenterne selv kunne bestemme, men det kunne de ikke altid. Alternativet var grød, som nok var den mest økonomiske udnyttelse af kornet og lettest at lave i store portioner. Sagnet lever endnu om den skrækkelige rugmelsgrød, som lod sig klaske op på væggen og gnave af uden brug af redskab. Lad det nu være en folkelig skrøne, den melder dog noget om de følelser, man nærede for rugmelsgrøden. Den var fattigkost, nødproviant.

Noget bedre var byggryn, som lod sig variere gennem at knække byggen i forskellige finheder og koge dem i henholdsvis vand, skummetmælk, kærnemælk og sødmælk. Bygggrød var på bordet i det ringeste en gang i døgnet i alle landbohjem lige til vor tid, og når grød nu næsten er udgået af kostplanen, skal det sikkert ses som en reaktion med denne nødplan, brugt helt ud i overdrivelsen.

Stude var gode nok for plov, men på landevejen var de så langsomme, at to mand på en halv dag lige kunne nå at hente et læs tørv i studens tempo.

Ingeborg Hansen, Skørping foto 1905.

Bønderne i Nørre Tranders sogn blev velhavende af at producere havregryn til Aalborg på håndkværn, og først med dampmøllernes fremkomst måtte de nedlægge denne lønnende produktion. Boghvedegrød var en kær afveksling, på ingen måde fattigkost, men højtidsmad blev grøden først, når den var kogt af risengryn og serveret til høslæt, høst og ved juletid med godt øl til.

I begyndende industritid kom en ny form for klister på menuen, ikke bedre end rugmelsgrød, omend mere variabel. Macaroni hed den til at begynde med, senere kaldet spaghetti af folk, der havde smagt dette fade fyldfoder i hjemlandet Italien og nu måtte slæbe det ind, som spaghetti i det hele taget har fået indpas overalt, hvor det gælder at fylde vommen uden hensyn til værdien af fyldet. Harry Martinsson har sammenlignet

spaghetti med rughalmshakkelse, hvilket er ilde ment, men ram-mende. Historikeren kan ikke glemme Wolle Smeds ged, der gumlede gamle aviser med samme mine, hvormed italiensfarere sulter kogte sugerør, og antagelig med samme udbytte.

Arbejde var ikke noget, man begyndte på og blev færdig med, men en tilstand man var i, så længe man var vågen. Det er for-klaringen på de mængder af grovfoder, en bondekone måtte stille på bordet. Ingen maskine tog det hårde slæb, ethvert arbejde måtte udføres ved menneskets egen kraft. Hestene var menne-skets eneste hjælpere.

Forskellen mellem sjællandsk og jysk skik var, at sjællænderne bedede et kvarter midt på formiddagen og spiste frokost, som bestod af en spegesild, to rundenommer rugbrød med smør og kærnemælk efter behag. Bedre hastefrokost kan ikke kom-poneres. Jyderne derimod puklede løs fra morgenmaden til de ved middagstid kom sjanglende ind ad gårdsledet, karl og heste lige segnefærdige af sult og tørst. Nok muligt at slig askese styr-kede karakteren, men den befordrede hverken arbejdets effek-tivitet eller arbejdernes velbefindende. Husbondsfolk med ret sans for forholdet mellem lyst og ydelse huskede et fad kogt rug til hestene midt på formiddagen. Ja ja, Pens og Lise, I skal nok få mest, men lad nu lige mig få et par håndfulde først, for jeg skal også holde ud til middag. Så sted man der og delte de gode, knapt af svaledede kærner med sine arbejdskammerater og havde en hyggestund sammen med dem. Var det ikke den ældste måde at æde korn på, praktiseret af stenalderbønder, en urform for grød.

Vidste husbondsfolkene, at karlen tog sin part sammen med bæsterne? Velsagtens, men det stred nu mod jysk folkeskik at give karlen en mellemmad sammen med hestene. Det ville være en indrømmelse til en livsform, man ikke anerkendte. Bevidst velbefindende er vist i det hele taget ikke nogen af jyder på-skønnet følelse.

Er det en rest fra gamle, hårde tider, da al anstrengelse og al opmærksomhed var rettet mod dette ene at overleve? Vist ej,

i gamle dage var alle folk som bekendt meget mere tilfredse end nu, og brændevinen kostede 37 øre potten.

Dyrkere af myten om de gode gamle dage udgør en sekt uden fantasi. De læsker deres sjæle med oplæsning af prislister fra før første verdenskrig, idet de iagttager kun at huske priserne på nydelsesmidler - foruden at de glemmer, at brændevin var fattigkost og brugtes til at døde savnet af alle andre goder. De gode gamle dage var tider, da luksus var billig og livsfornødenheder dyre, arbejdskraft billig og dens produkter dyre.

De gode gamle dage eksisterer endnu i lande, hvor turister lever fedt, mens folket står med et ben på hver side af sultegrænsen. De kan kendes på, at mælk og brændevin koster lige meget.

Byen æder mennesker

I Skørping kirke hænger et epitafiemaleri over hr. Gisbert Tønnesen Balchenberg, sognets præst 1603-46, og hans hustru Giertrud Rasmusdatter død 1653, samt deres to døtre og en søn. Men på hvide puder foran ægteparret ligger 10 døde spædbørn og 2 dødfødte. Et koldt regnestykke siger, at præstekonen har måttet betale med 15 svangerskaber for 3 børn. Det maleri i hjemsagnets kirke har for historikeren gerne villet blive billedet af de gode gamle dage.

Aalborgs to gamle kirker prydes smukt af lignende epitafier. I Vor Frue kirke er de dog berøvet deres vidnekraft, for her har den fromme klunketid skrabet navnene af og erstattet dem med skriftsteder, som dog ellers billigt kunne søges andetsteds. Men mange små kors over billeder af børn i alle aldre bevidner, at hver familie har måttet give sin tribut til den børneædende by. Ved Østerå i Aalborg boede omkring 1700 to købmænd dør om dør, rådmand Laurs Lassen og borgmester Søren Brunow. Laurs var 3 gange gift og havde 9 børn, som alle overlevede ham, så det er ikke at undre på, at boet var insolvent ved mandens død i, 1701. Af Søren Brunows 8 børn døde programmæssigt de 6 i barnealder, så der var en arvepart til hver af de 2 overlevende ved hans død i 1713.

Nu skal ingen vente sig epitafier over håndværkere og anden rigets fattige almue. Viden om deres liv og død må drages ud af skrifter skrevet med andet formål end statistik, og beviser bliver slige excerpter kun, hvis de peger samme vej. Men det er just det, de gør.

Et og andet kan udledes af den unge enevældes mandtal til kopskat. I 1682 boede i Aalborg omkring 4200 mennesker, fordelt i 482 skattepligtige husstande. Ifølge grundtaxten af samme

år skulle der være knap 800 lejligheder, men dels kan mange af de i grundtaxten nævnte »boder« være butikker eller værksteder uden beboelse, dels nød uarbejdsdygtige eller straffede personer, fattiglemmer, betlere, spædbørn og latinskolens disciple ikke den ære at skalle til majestæten.

De skattepligtige husstande nævner i alt 560 hjemmeværende børn. Et helt usandsynligt lavt tal, som måske også skal forøges med de 343 piger og 158 drenge, som står mellem tyendet under betegnelser »liden pige« og »liden dreng«. Men selv med denne dristige addition, som udelukker tilgang af tjenende børn fra landet, bliver der tilbage kun to børn pr. familie. Største flok er assessor Hoffmans 10 børn, og alle store børneflokke findes i velhaverfamilier eller mellemstandshjem. 65 daglejerhjem er næsten uden børn. Er de sendt ud at tjene som små, har det nok øget deres chance for overlevelse.

Endnu i dette stof er der for mange huller til, at det kan passere for statistik, kun bekræfter det den gamle erfaring, at fattigfolks børn havde færre chancer for overlevelse end velstillede folks. Aksel Lassens undersøgelser i »Fald og Fremgang« viser, at Aalborg i tiden 1660-1769 var i så konstant underbalance mellem fødsler og dødsfald, at byens befolkning ikke tiltog i nævnte århundrede trods en påviselig indvandring.

Pålidelig statistik er derimod de lister over fødte og døde, som i enevældens senere tid årlig offentliggjordes. I Århus stift fødtes i 1793 af mandkøn 2117 og af kvindekøn 2056, tilsammen 4173. Samtidig døde 3624 personer, hvoraf 1858 var under 10 år.

Jamen det står der! Over halvdelen af alle dødsfald falder i aldersgruppen 0-10 år. Århus stift er valgt som Jyllands bedste jord med flest indbyggere. 1793 var et normalt år uden store epidemier. Der bliver da også positivt sluttal, et overskud på 549.

I Aalborg by fødtes samme år 181 og døde 233. Jyllands største by mødte med 52 personer i underskud. Og for at dette tal ikke skal blive underkendt som en mulig undtagelse: I de 14 år 1756-1769 havde Aalborg et fødselsunderskud på i alt 442 personer. Selv gejstlighed og storborgere kunne ikke mere end Lige akkurat

Epitafium over provst Gisbert Tonnesen Balchenberg, sognepræst i Skørping 1603-46, og hustru Glertrud Rasmusdatter med deres tre levende og tolv døde børn. Skørping kirke, opsat 1646. Riismøller foto.

reproducere sig ved at holde liv i nogle få af en flok, hvordan skulle det da gå de jordløse. Epidemier ramte hårdere i byen end på landet, hvilket almindeligvis forklares med den større smittefare mellem mange mennesker på et sted. Men er det nok til at forklare farsoternes frygtelige hærgen i byerne fremfor landet. I løbet af året 1602, under »den hvide pest«, blev i Aalborg begravet 1190 mennesker på byens regning foruden dem, hvis bo selv kunne bekoste begravelsen. Det nærmer sig tallene under folkedøden i Sydjylland i 1659, som Nordjylland undgik, men pesten under Karl Gustav-krigen tog ikke hensyn til by eller land, den tog bønder, husmandsfamilier og embedsfolk med sig usortet, for den var i følge med sin solide makker hungeren, og deres fælles operation ramte en forvirret og flygtende folkemasse. Denne situation forelå dog ikke i Aalborg i 1602 - eller gjorde den?

I 1738 fortælles om Vor Frue kirke i Aalborg, at en forgyldt apostelfigur holdt en opslået bog, hvori stod at læse: »1623. Dette år var der så stor dyrtid i landet, at en skæppe rug kostede 3 mark og en skæppe byg 24 skilling«, Det er klart, at optegnelsen har skullet virke alarmerende på læseren, og samme dyrtid fik sine følger året efter. Men for ret at forslå omfanget, må man lige have skalaen fikseret.

Tidens mønt var daleren = 6 mark = 96 skilling. Men det kan ikke altid ses, om der er tale om sletdaleren, der er = 4 mark, altså = 64 skilling. Derfor er mark og skilling pålideligere enheder.

En Aalborg-tønde var 8 skæpper, så nogenlunde det samme som en hektoliter. Det er kornmål, mens kul, salt og sild regnede med andre tønder.

Rug til brød og byg til øl og grød var de nødvendigeste varer af alle. Kornpriserne var bestemmende for alle jordløses velfærd, og når denne lov ikke virkede med fuld tyngde for landarbejdere, var det fordi de fik en stor del af deres løn i naturallier, hvis mængde på forhånd var af talt og altså upåvirket af dagsprisen. Men i byen ramte dyrtid på korn med fuld styrke.

Østerå i Aalborg omkring 1860. I gården bag den høje spidsgavl i højre forgrund holdt Jørgen Olufsen "parlament" med de oprørske håndværkere i februar 1624. I baggrunden ses gavlen af Jens Bangs Stenhus, fuldført i oprørsåret 1624.

H. Tønnies foto.

Et hollandsk skib lå i 1624 på Aalborgs red lastet med korn til Amsterdam og ventede på fastelavn, som var udløbsdato for magistratens forbud af 1546 mod udførsel af korn. Den sidste dag før lovlig afsejling gik en flok lokale håndværkere om bord og tog skibets ror med sig i land. Må man ikke tænke sig maleren fra Vor Frue kirke som deltager i den aktion?

Førsteborgmester Jørgen Olufsen skulle nu, som ansvarlig for byens fred, have givet ordre til uopholdelig tilbagelevering af hollænderens ror, påset at ordren blev adlydt, samt idømt håndværkerne bod for selvtægt. Var det sket, ville handlingen i sig selv have været en demonstration mod, hvad byens folk anså for »ulidelige priser«, mens rettens reaktion ville have stadfæstet magistratens vilje og evne til at holde ro og orden.

Lensmand Tønne Friis havde tilsyn med byen på kongens vegne, og han lod førsteborgmesteren vide, hvad man ventede af ham. Samtidig led han tilkalde en deputation af håndværkere, anført af skomageren Jørgen Pøler - i øvrigt et symbolsk navn; en pøler betyder på jysk en mand, der handler hastigt og uordentligt. Men Jørgen Pøler gav lensmanden den oplysning, at håndværkerne aftenen i forvejen havde haft et møde med Jørgen Olufsen i hans egen gård, og at borgmesteren ikke derefter havde sat vagt ved skibet. De havde forstået denne undladelse som en stiltiende accept, hvilket naturligvis stred mod hans beføjelser. Lensmanden lod dog borgmesteren føre aktoratet ved rådstueretten, men det blev, som venteligt var, meget vagt, så vagt at sæde i retten blev ham forment af lensmanden, og andenborgmester Lars Hansen Skriver overtog forsædet.

Jørgen Pøler var, efter indhentet ordre fra kongen, arresteret og indsat i rådhuskælderen, hvor stadstjener Peder Skåning vogtede ham. Men Marcus Skomager gik til kælderen med meget og godt øl, og bagefter vidste den sølle stadstjener aldeles ikke, hvordan det var gået til, at Jørgen kom af kælderen for ham, endda der ikke var brud på bolt eller jern. Det skulle have kostet Peder livet, men hans dødsdom blev konverteret til Bremerholms jern på livstid. Benådning er for stort et ord i den forbindelse.

Dommen over den fraværende Jørgen Pøler lød på fortabelse af hals og hovedlod, men den kunne ikke eksekveres, for Jørgen blev aldrig fundet. De øvrige deltagere i selvtægten, Marcus Skomager inclusive, blev idømt bøder på 40 mark, og derom vidste dommerne selvfølgelig, at de aldrig kunne blive betalt. Men byens orden var retableret.

En stor tjeneste gjorde de historien, de vrede Aalborg-mænd. Mange gange før havde almuen forhandlet med magistraten om overholdelse af det famøse udførselsforbud, som for købmændene jo bare indeholdt pligten til at vente med udførsel, til prisen var højest, men for køberne ikke var nogen som helst sikring mod katastrofepriser. Hvad der skiller aktionen af fastelavn 1624 fra tidligere mukken og megen uoptegnet palaver var, at man greb til selvtægt med risiko for dødsstraf. Selve friudførselens dato blev valgt til demonstration af, at nu var byens fattige almue ikke længere til sinds at betale en hvilken som helst pris for livsfornødenheder.

Lokalhistorikere har været enige om at vælge Jørgen Olufsen til syndebuk, og vist kunne han da ikke med sin autoritet i behold holde »parlament« med oprørere i sin egen gård. Men manden var aalborgenser, han kendte både folkene og deres situation, han forstod deres fortvivelse, ville jo heller ikke drive sit aktorat hårdt frem ved retten, hvilket kostede ham embede og agtelse. Fra den dag var Jørgen Olufsen forhenværende på alle leder og kanter.

Tønne Friis er uangribelig. Som kongens repræsentant på stedet måtte han hævde, at alle sagens personer var kongelig majestæts undersåtter og skyldige at lyde loven uanset lokale vedtægter. Mere nidkær var han endda ikke, end at han hørte på oprørernes talsmænd og spurgte sig for hos kongen, inden han lod Jørgen Pøler arrestere. Men han kunne bruge Lars Skriver, en vredladden magtstræber med opkomlingens nag til det lokale aristokrati.

Jamen hvad fanden var det egentlig, der skete? Blev blindværkernes økonomi bedret, fornødent kom holdt tilbage i byen,

priserne reduceret? Ikke så vidt kilderne ved. Hungrende almuesfolk, jordløst krapyl fik bekræftet endnu en gang, hvem der havde magten. Gennem dommene blev tilstanden konfirmeret.

Var det da de helt besiddelsesløse, der havde taget sig selv til rette? Ikke egentlig, det var håndværksmestre. Svende havde ikke egen husholdning, de var ugifte med ophold i mesterens hus, som dermed havde pligten til at have øl og mad i huset til både medhjælpere og familie. Lavsvæsenet - zünften - tillod ikke svende at gifte sig; enhver håndværksmand måtte se at blive mester, når han »fik en kone ved låret«.

De få navne på oprørere, som kan verificeres, var håndværksmestre. Og hr. Erik Christensen i Aistrup noterer i en borgmesterliste i sin årbog: »Jørgen Oluffsen, hand resignerit for den træde med embedsmendin.« Embedsmand betød organiseret håndværksmester, lavsbroder. Ja for de var organiserede, kendte hinanden og stolede på hinanden, kunne sige hvad det var, de fandt ulideligt. Det rene proletariat deltog ikke i episoden, de var stumme analfabeter uden organisation, magtesløse ofre for den altid truende hunger.

Det var i en af landets rigeste byer, oprøret skete, og på toppen af en langvarig højkonjunktur. Jens Bang byggede sit stenhus færdigt i det år, da bosiddende, faglærte borgere ikke kunne holde brød i huset og risikerede livet for at få det sagt. De samme håndværkere, som inden for flere fag skabte værker, der i dag beundres og betales med vanvidspriser, når et enkelt eksemplar falbydes, de var truet på livet af stigninger i prisen på absolutte livsfornødenheder.

Det vides Ikke, hvor mange »parlamente«, der er gået forud eller fulgt efter episoden i Aalborg 1624. Tidenden om en dødsdom, en dom på Bremerholms jern og en snes 40 marks bøder har nok virket dæmpende en tid. Men et knapt århundrede senere høres et nødskrig fra rigets største by:

»Matroserne stripper gaderne omkring troppevis, råbende på penge og brød til at stille deres og deres usle børns hunger og tørst, og ikke beder om deres eget men det, de skal opretholde

deres børns liv med. Nøden har nu således taget overhånd iblandt dem, at man omsider må frygte for en eller anden desperat accidenter.«

Er det en valgt talsmand, der har ordet? Eller en udefra kommende provokatør med opløsning af disciplinen i flåden som opgave? Værre endnu, det er admiralitetet, der skriver indstilling til kongen i 1718. Det er Iver Huitfeldts og Peder Tordenskjolds mandskaber, der af nød skriger til borgerne om hjælp, og deres overordnede kan ikke hjælpe dem med andet end ord.

Forståelsen af disse hungerdemonstrationer lider under mangel på konkrete oplysninger om lønninger, penges værd og forbrug af livsfornødenheder. Erik Pontoppidan antager i »Oeconomisk Balance« et behov på 3 tønder, 6 skæpper korn pr. individ årlig, mens Morville i »Danske Selskabs Skrifter II« formoder 2 tdr. 4 skpr. Begge tal er fra midten af 1700-årene, men kan vel antages at være nogenlunde konstante, og et middeltal på 3 tønder kan ikke ramme meget ved siden af. En håndværkerfamilie på mand og kone, 2 børn, en svend og en læredreng skulle altså bruge 16-18 tønder rug og byg om året til brød, grød og øl.

Kornpriserne er det pålideligste barometer for »tidernes lejlighed«, hvad vi nu kalder konjunkturerne. Med stigende kornpriser beslaglægges en stadig større del af købernes indkomst af denne ene vare. Her er nok en vigtig årsag til dødens større høst i byen end på landet. Føden synes mere og mere at blive kornprodukter = kulhydrater, nødvendig men i det lange løb alt for ensidig kost. Var øl ordentligt brygget og opbevaret, kunne det nok dække behovet for b-vitamin. Men et evigt underskud af fedt og protein har ikke kunnet undgås for familier uden jord. Billigste tilgængelige kilde til begge stoffer var silden, som tillige indeholder a- og d-vitaminer, og sild er da også det hyppigst nævnte fødemiddel næstefter kom.

De jordløse i byen havde ingen mulighed for at skaffe sig mælk, mens smør, kød og ost dog blev falbudt på torvedage for dem, der havde noget at købe for - men bare aldrig nok. Alle

forordninger angående torvehandel har til formål at skaffe tilstrækkelige forsyninger frem til rimelige priser. Især det stadig gentagne forbud mod »forprang«, d. v. s. salg af varerne før ankomsten til torvet, viser den stadige mangel på alt, hvad byen måtte tilføres udefra. Med mangel som almindelig tilstand er det klart, at folk med ringe købekraft fik sidst og mindst.

I umindelige tider var folkets morgenmad, øllebrød og spegesild, et hovedmåltid. Med mælk til var det sandelig heller ikke nogen ringe davre, men uden mælk væsentlig forringet, og uden sild simpelt hen underlødige. Var der heller ikke kød eller fisk til middagsmad, kom familien hurtigt til at lide en mangel på fedt og protein, der måtte ytre sig i forringet modstandskraft over for sygdom. Om man bare kunne undersøge nogle årgange af begravede på Vor Frue kirkegård, hvor de dodes kister blev gravsat tæt op mod hinanden for at spare areal og arbejde. Kendte man bare de folks gennemsnitlige mål, deres alder, deres knoglebygning. Men det sker næppe, så længe bygravninger er et pengespørgsmål.

Hvad kostede så disse livsvigtige varer? Og hvad betød priserne for købere? Tal bliver let meningsløse uden samtidige kommentarer. Hr. Christen Staphensen blev i 1573 præst ved Budolfi kirke i Aalborg. Han kom fra embede i Als i Østhimmerland og havde forud været huslærer på Overgård hos Jørgen Lykke, en ordinær løbebane for en teolog. Men det var først i Aalborg, manden trådte i historiens tjeneste ved at begynde en årbog. Efter hr. Christens død i 1599 blev årbogen videreført af nogle vendsysselske kaldsbrødre; et af disse lykkelige tilfælde, da et menneskes værk inspirerer andre af samme sind til medvirken og videreførelse. Og lad nu bogens mange optegnelser om adels og gejstligheds barsler, bryllupper og begravelser være vigtige for personalhistorien. I denne forbindelse relevante er genkommende notater om høstår og vejr, om fiskelykke og madpriser. Et medlevende menneske røber sig i en optegnelse af 1590: »Samme år om våren gjaldt en vol sild 4¹/₂-5 skilling; ikke af var smalt: »Året 1592 var her over hele Jylland svar nød for som at de rige sådan sild opkøbte.

Og om høsten toges såre lidet sild«. 6 år senere er prisen fordoblet: »Gjaldt en vol sild, høstsild, 10 sk. og alle andre steder var her såre Lidet fiskeri til. Var også slagtefæ aldrig dyrere end det år, så en passelig slagtestud gjaldt 6 daler«, Stigningen løb videre, i 1597 var prisen på en vol sild 12 sk. »og har ikke i menneskers hukommelse et år været så dyrt«.

Til en handel skal der to parter, hvis interesser altid må være hinanden modsatte. De sildepriser, køberen her stejler overfor, var de samme, der gjorde sælgerne rige. Blev silden dyrere for hvert år, skete det, fordi efterspørgslen oversteg et selv nok så stort udbud. Limfjordssilden var begæret og højt betalt over hele Nordeuropa. De rige købmænd, hvis opkøb domkirkepræsten sukker over, byggede netop i de samme år en af landets største byer op på grundlag af den dyrtid, der fik dens jordløse folk til at skære tænder. Sild var så nødvendig som brød og øl; havde man disse tre grundlæggende fødemidler, var man nogenledes i salveten, men blev bare et af dem alt for dyrt, lå hungeren for døren.

Kom dertil ringe fangstår, var skaden fælles for køber og sælger: »1598. Udi dette år har vårfisket været meget ringe både ved havet og allesteds i Limfjorden, så en vol sild gjaldt ikke mindre end 6 sk. undertiden 7-7½, når småpluk af stakler skulle købes.« En vol er = 80 stk., og var altså for småpluk at regne.

Underligt i en samtidig kilde at se den højkonjunktur, der skabte de store købstæder, fremstillet som en nødstid. Ikke af en proletar, men af en højtlønnet embedsmand, som imidlertid heller ikke mest ynker sig selv, men de stakler der måtte betale overpris, fordi de skulle købe småpluk.

Det var tilbrødet, det første som måtte undværes, når priserne oversteg evnen. Men kornet: »1591 Var det en overmåde tør sommer, så at byg og havre blev såre lidet til det år og nogle steder sæden slet brændt.« Det er da ikke underligt, at året efter var smalt: »Året 1592 var her over hele Jylland svar nød for

brødkorn og blev indført her for Aalborg rug fra Danzig, Lifland, Preussen og Pommern, en såre stor mængde rug.« I 1598 kom igen rug fra Danzig »som fremmede her indførte, og gjaldt en tønne 14 mark; samme år gjaldt en skæppe byg 18 sk.« Om fejlslagen spekulation handler et andet notat samme år: »Udi det år gjaldt en td. rug 18 mark, en skp. havre 12 sk., men tvært imod alle deres mening, som korn havde fal, kunne man købe rug nok for 13 mark tonden. I oktober gjaldt en td. byg 7 mark i København, her i Aalborg 12 sk. skæppen.« Det var med slig udnyttelse af mangel, magistraten i Aalborg i 1546 havde vedtaget den regel, at korn ikke måtte føres af byen før fastelavn.

De senere optegnelser fattes hr. Christens afmægtige harme, men følger fødevarepriserne videre på deres himmelflugt gennem trekvart århundredes besættelser, inflation og folketab ved at notere sig kulminationerne:

	Rug pr. tønne		Byg pr. tønne
1602	10-12 mark	1602	9 mark
1615	8	1604	4
1622	15	1623	12
1623	24	1630	24
1630	24	1662	24
1664	32-56.		

De sidste katastrofepriser verificeres af en anden forfatter, Søren Drejer i Als (1684 -1768) som i bagudførte optegnelser efter gamles fortælling noterer: »Anno 1662 gjaldt en tønne rug 8 sletdaler og helt op til 14 sldr. 1 skp. byg eller malt 3 mark. 1 td. havre 10 mark, 1 td. humle fra 14 til 18 mark«.

Søren Drejers notater lader forstå, at priserne for en del bestemmes af vejr og høstudbytte, hvilket andetsteds skal observeres. Men hvordan skulle en familie, afhængig af mandens løn alene, kunne eksistere, når prisen på de vigtigste fødemidler kunne svinge op til 100 pct. på få år.

Ubegribeligt er, at arbejdsløns beløb så godt som ikke kendes for noget tidspunkt før 1700. En københavnsk tømrmester kunne i 1400-årene tjene 4 sk. daglig, hans mestersvend 3 sk., 8 hvide, andre svende 2 sk. 7 hvide, lærlinge 2 sk. Disse tal siger dog intet om tilstanden i 1624, idet et par møntrevisioner ligger imellem. Mærkeligt er, at lærlinge lønnes så højt i forhold til svende. Det samme ses samtidig inden for handelen og kan kun skyldes mangel på faglærte folk - eller måske på voksne folk overhovedet.

I Søren Drejers papirer findes en række opgørelser for denne habile og selvstændige håndværkers fortjeneste ved bådebyggeri: 1734 »havde jeg 2 mark om dagen på ganske lidet nær«. 1739 »var jeg ved Nødens færgested og gjorde ved færgen i 6 dage, fik derfor 2 rigsdaler på min egen kost«. 1741: »Om sommeren Nødens færge, for hvilket jeg fik 10 rdlr. og 6 sk. om dagen til Peder, som løb sig i 18 dage til 1 rd. 12 sk. til ham«. Peder var Søren Drejers søn og medhjælper, hans løn kan givetvis ikke være mindre end andre faglærte svendes. Og her har mester Søren så snydt sine læsere for oplysning om, hvorvidt de 6 sk. om dagen var på egen kost.

Javel - i mangel af bedre bruger vi de oplysninger, der er til rådighed. En mester kan have 2 mark om dagen, som for 300 arbejdsdage er = 600 mark Af dem skal han give sin svend 6 sk. om dagen = 112 mark 9 tdr. rug á 24 mk. plus 9 tdr. byg á 12 mk = 324 mark

Så er der ikke beregnet noget til kostens øvrige råstoffer, ej heller til husleje eller - om familien sad i eget hus - terminsydelser. Læredrengen er medlem af familien, sådan at forstå, at han ikke skal have kontant løn, men kost, logi og klæder i mesters hus.

Nej - der må være et eller andet galt i regnestykket, noget mere end grundlagets 100 års forsinkelse. Og det er heller ikke svært at se, hvor bristen ligger. Halveres udgifterne til fødekorn, bliver regnskabet rimeligt og madmoderen får mulighed for at skaffe både tilbrød, klæder og varme til sin husstand. Men omkring

hælvten af katastrofeprisen i 1623 er netop, hvad der kan læses af Christen Staphensens og hans efterfølgeres notater om Årene omkring århundredeskiftet. Den rugpris på 24 mark, som fik de Aalborg håndværkere til at bryde love og orden, lå endnu i 1615 på 8 mark. På det niveau var vel lønnen baseret.

Et par mulige fejlkilder efterlader tvivl. Fik mester 6 sk. om dagen til sin svend, som Søren Drejer fik til Peder? Og fik sven-dene kosten på arbejdspladsen, når de arbejdede udenfor huset? Det er ikke bagateller her tales om, men marginale poster på et i forvejen bristefærdigt budget, der reagerede på enhver bevægelse.

I 1703 lukkede Den store nordiske Krig for al udførsel i de år, da den danske flåde endnu ikke havde skaffet sig herredømmet på de nærmeste have. Følgende optegnedes af Aalborg-bispen Jens Bircherod i hans berømmelige dagbog:

»Formedelst at kornet nu var i ganske slet pris fremfor de far-rige åringer, derfor befandtes løsgængere og daglønnere over-måde lade og modvillige. Vi kunne ikke i den hele by få en kvinde opsøgt, som ville for betaling luge i vor have, ja næppelig en lejesvend til at grave. Folk, som boede på landet, klagede ligeledes, ja langt mere over daglønneres og tjenestekarles vrangvillige stolthed i disse tider, eftersom den agtede ganske ringe om brødet eller føden, men æskede for deres tjeneste dobbelt løn i penge. Thi de fleste andre slags victualier var også i såre ringe værdi. Man kunne her i Aalborg i hele dette forår købe en vol ferske sild for 2 skilling, ja undertiden for 1 ½ skilling danske.«

Sammen med Christen Staphensens optegnelser og aktionen af 1624 tegner bispens notat konturerne af en uafsluttelig klasse-kamp.

I tiden 1700-1725 kunne en landarbejder tjene 4 sk. om vin-teren og 6 sk. om sommeren, begge beløb plus kosten, En karl fæstet for hele året kunne i 1700 tjene 20 sletdaler, altså 80 mark, foruden kosten, og den løn holdt sig nogenlunde stabil gennem 1700-årene. J. D. W. Westenholtz mener i 1770 i fuldt alvor, at tjenestefolk var bedre stillet end bønder, for de skulle

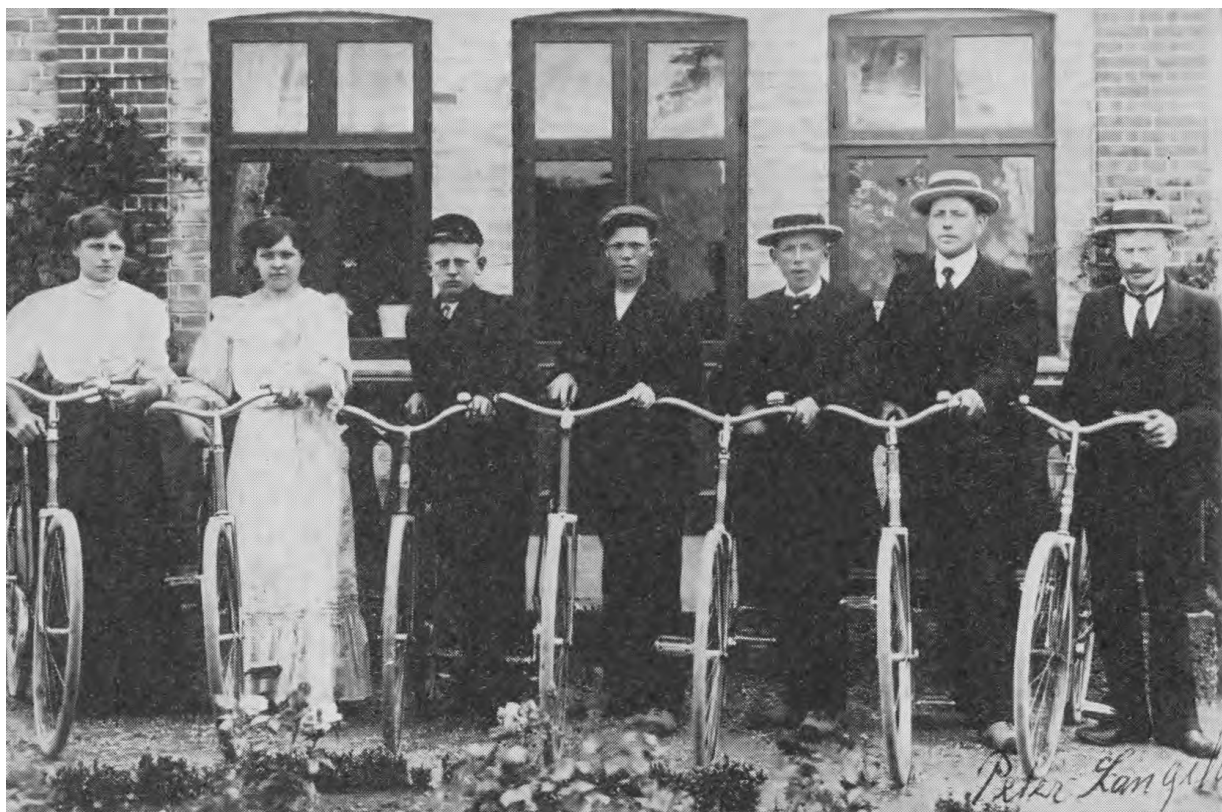
ikkun gøre deres arbejde - og på hovmarken knap nok det - mens bønder skulle skaffe løn og kost til tyendet, hvortil kom naturalydelse som lønnesæd, uld til hoser og hørsæd til linned. Den samme klage høres fra håndværkere, som priser svendetidens ansvarsløse frihed på bekostning af mestertilværelsens forpligtelser og byrder. Og bar snak var det ikke; både i by og på land levede en mangfoldighed af tyende og indsiddere, som ikke agtede at gifte sig. Købmandsgårdene i byerne kunne kun drives med en stab af folk af begge køn, som fik kost og logis i gården, men ikke var gift. Som kopskallemandtallet af 1682 viste, var der få børn i byen i forhold til antallet af voksne, men hvordan skulle det blive anderledes med den fordeling mellem gifte og ugifte. I Niels Færks gård i Nibe var der i 1747 foruden købmanden, som var gammel og enlig, tre tjenestepiger på 47, 30 og 24 år og fem ugifte tjenestekarle i de samme aldersklasser. Eksemplet er hentet i Nibe, fordi denne bys sociale forhold er så vel belyst af Holger Rasmussen i hans afhandling om limfjordfiskeriet, at det kan påvises at være typisk. Købmandsgårde avlede penge, ikke børn.

At være i tjeneste i en sådan gård havde sin fordele, deriblandt at grundejere havde del i bymarken, for så lille og ringe den end var, afgav den dog ferske varer til dagens brug. Køer og svin blev drevet i marken af byhyrden, og Budolfi kirke var pligtig »at underholde tvende byens tyre«. Lyder det humoristisk? Mælk til de familier, der havde led i bymarken, var dog reelt nok.

Folk i legehuse havde ingen lod i bymarken eller dyr i hjorden.

Den var nu heller ikke stor, i hele byen fandtes i 1682 91 heste, 155 stk. hornkvæg, 112 får og lam, 171 svin, 4 geder og 2 bi-stader. Til de 300 grundejerfamilier kunne der vel blive mælk og sul til husbehov, mens de 4-500 lejere måtte klare sig med køb. Grundtaxten nævner 94 haver, men flest ejes af de samme, som havde del i bymarken.

Fra 1710 til 1769 havde Aalborg by et fødselsunderskud på omkring 1600 personer, så det er ikke at undre på, at befolkningen ikke steg, snarere er det mærkeligt, at den ikke faldt mere end et

Folkeholdet på en middelstor bondegård i 1905. Forkarlen på fløjen er den senere husmandsfører Peter Langeland. Talmæssigt er forholdet mellem mandlige og kvindelige medhjælpere stadig som 5 til 2, ganske som i stavnsbåndets tid.

lille hundrede. Men befolkning er et, dens sammensætning noget andet. Af Aalborgs 4.158 indbyggere i 1769 var 2355 kvinder og 1803 mænd. Tallet på tjenestepiger oversteg tallet på karle, håndværkssvende og læredrenge tilsammen. Fattiglemmer var mest kvinder. 265 soldater havde garnison i byen, men var ikke hjemmehørende der. Det var til gengæld den prostitution, som altid har været en af Aalborgs attraktioner.

L. M. Wedel fortæller i sin »Indenlandske Rejse«, at en skipper i Hals havde indrettet sit skib til transport af fruentimmer til København, ligefrem bygget lastrummet om til fælleskahyt for dette ene formål. Nordjylland blev delvis sit kvindeoverskud kvit ad den vej, men nok ikke den del af det, man var interesseret i at skaffe sig af med.

Uge siden reformationen var betlernes antal vokset. De strenge straffe for enhver forseelse avlede stadig flere straffede og der-

med udstødte. En mand, som ikke ville tage sit hætte af, kunne ingensteds få arbejde, for hvorfor nægte at tage huen af? Jo den dækkede nådigt den tomme plads, hvor hans øren skulle have siddet, der var skåret af som tyvsmærke. Kvinder fik et brændemærke for »åbenbar hor« og var dermed prisgivet afvisning og hjemløshed, Vanføre, åndssvage og alderdomssvækkede sluttede sig til betlerflokkene. Hospitalerne i byerne gjorde vel, hvad de kunne, men det var længe ikke nok. Flest af disse stakler vandrede ad vejene, helt afhængige af bønderes godgørenhed, og den var såre vekslende. Westenholtz fortæller, at han plejede at give hver betler en skilling, men i dyre år måtte han holde helt op, da ellers hele hans indtægt ville gå til almisser. 5-6 tryglede om dagen måtte han være forberedt på. Hugo Matthiessen mener om tiden 100 år før Westenholtz, at omkring en tiendedel af hele folket var hjemløst og retsløst. Flertallet af disse omstrejfende betlere synes at have været kvinder. Byernes fattiglemmer, hospitalslemmer og folk med lokale tiggertegn ligeså.

Det var ikke det kvindeoverskud, skipperen fragtede til hovedstaden, for de kunne ikke betale for rejsen og var uønskede på bestemmelsesstedet. De emigrerende var yngre kvinder, som ikke havde mulighed for giftermål på hjemegnen; de var uden midler og havde kun deres arbejdskraft at tilbyde - eller med Westenholtz ord »i ægteskab kun deres dyd og deres legeme«. Karle kunne vente at blive vel modtaget i Holland, Holsten og England, men piger ikke, for dem havde man i forvejen i overtal. Dels var de mest levedygtige, dels var de ikke underkastet stavnsbånd eller militærpligt. Men København havde nok et eller andet, de kunne bruges til. I de sidste 300 år har det været reglen, at over halvdelen af alle Københavns prostituerede var født i jyske landsogne - foruden altså de mange lidt mere ansete erhverv, der gerne tog mod jyske piger, som var vant til at arbejde hårdt og længe for liden løn og ingen tak. Var Aalborg menneskeæder i det små, var København det samme i større format.

Når Westenholtz spurgte voksne, ugifte karle, hvorfor de ikke giftede sig, fik han oftest det svar, at det ville de også gerne,

men der var på det gods, de var bundet til, så og så mange gårde og huse, og ægteskab måtte vente, til et hus blev ledigt: »Har jeg først reden, får jeg nok gåsen.« Det gik ham ikke bedre i samtale med studerede folk, de havde også deres replik parat: »Først brød, siden kød«. En forøgelse af landbrugsbedrifter eller embeder var ikke at tænke på for folk, som var opvokset i det stivnede samfund forud for landboreformerne. Nu havde man så længe haft folkemangel, at tilstanden var accepteret som noget, man måtte leve med. Deri medregnet kvindeoverskud i byen og mandsophobning på landet, som begge lod sig udnytte af vindskibelige arbejdsgivere af begge køn.

Ville en bondedreng hellere læse end sprede møg, måtte han se at blive optaget i en latinskole, helst så tidligt, at ingen husbond kunne gøre krav gældende. Fra 1735 gjaldt stavnsbåndet fra det 14. år, for derefter gradvis at strammes til det fra 1764 trådte i kraft fra det 4. år. At studenter oftest var borgersønner, var efter dette en selvfølge. Men der fandtes bondesønner blandt disciplene i Aalborg Katedralskole, ja husmandsbørn med. Derom siger stud. theol. Wille Høyberg i 1729:

»Det kan siges Aalborg til den allerstørste berømmelse, at næppe nogen anden stad viser flere barmhjertigheds-gerninger imod skoledisciple som den gør, da der næppe findes nogen formuende mand, som jo giver 1-2 og vel flere disciple en dags kost ugentlig eller og i den sted penge, hvorudover der er stor conflux af fattige børn«,

Jamen det var da også pænt af borgerne. Og dertil havde disciplene indtægt af at synge i domkirken ved begravelser, samt i ældste klasse »mesterlektien« mulighed for et år som »løbedegn«, substitut for en landsbydegn. Skattefri var de også, et par legater var endvidere opnåelige. Vist var de Aalborg skoledisciple privilegerede. Hvad ville mon gode ortodexe borgere have sagt, om nogen havde fortalt dem, at de trofast førte katolske traditioner videre. Og tålte disciplenes kår et eftersyn i detaljer?

Rasmus Æreboe, født 1685 i Svendborg, var ikke bondesøn, men af skipperfamilie. Han blev forældreløs i barnealder og

kom i latinskole i Næstved, hvor han levede på samme vis som disciplene i Aalborg - men heller ikke et lod bedre. Hans erindringer er så nøjagtige, at de ganske vejer Wille Høybergs skåltale op, især da Rasmus er taknemligt følsom overfor venlighed og offervilje, når han møder den. Student blev han i 1704, og valgte teologien, skønt hans evner og lyst lå til sprogstudiet. Men hvad her skal iagttages er ynglingens kamp for livet: »Hvad nød jeg i denne tid led, er fast utroligt og umenneskeligt«. Trods sult, kulde og mangel på alt - han måtte skrive meget småt, for papir var ham for dyrt - fik han baccalaurie-graden på et år, i hvilket han »expecterede hver middag og aften på cornmunitet«, hvilket vil sige, at han ventede til de faste alumner var færdige med at spise for så at nære sig af levningerne. Men der »var omkring 70 expectantes og ikkun 87 koster, så det er let at slutte, at de fleste af os de fleste gange intet fik, og når de fik noget, måtte de tage til takke med det som det var, så Gud ved, at når de bedste måltider var på det bedste, så var de sultne og slette, og mange gange fik jeg slet intet.« I 1706 fik Rasmus fast kost på klosteret, blev altså en af dem, han før havde ventet på bag stolen. »Dog kan jeg ej sige, at jeg nogen tid kunne svale min hunger.« Men livet holdt han da, selv om klæderne faldt ham af kroppen.

I 1895 døde studenten Jens Christian af Bælum sogn. På dødsattesten står tuberkulose, som ikke sært var, da den var tidens almindeligste dødsårsag. Men Jens Christians yngre bror, der blev husmand i Skørping, havde sin egen mening om den sag, som han fortalte sin søn tredive år senere: Jens Christian boede på et kammer i København, hvor der ingen varme var og kun det lys, han selv havde med sig hjemmefra, og som hans mor havde støbt af fåretælle. Hjemmefra fik han også røgede fårelår, spegepølse, svinefedt og hjemmebagt brød, ene gode sager, der kunne holde sig. Men mælk eller grønt fik han aldrig, han kunne heller ikke koge grød. En gang om året havde han en sæk æbler med sig efter juleferien. Nej sådan ligefrem sult led han vel ikke, men rigtig mad fik han heller ikke. De to gange om året, han var hjemme på ferie, var han ikke til at fylde med mælk, og han tog

æg med sig til København, endda han ikke kunne koge dem, men i stedet rørte dem med sukker. Jeg var soldat og højskoleelev i de år, han læste i København, så jeg havde ikke en skilling at undvære, og de gamle kunne lige akkurat skikke ham tømrad, men ikke penge. Nej sågu om jeg ville leve på den måde. Men jeg skal ikke prøve at snakke dig fra det, hvis du gerne vil og tror, du har helbred til det liv. Især ikke eftersom du ganske selv må klare din økonomi.

Det var i tyveårs alderen, historikeren forlod ploven for at følge i sin afdøde farbrors spor, hvorefter samfundet havde krav på et par års militærtjeneste, inden det egentlige kunne begyndes. Indtil da havde han aldrig behøvet at tænke på, hvad han skulle spise, for det stod på bordet til klokkeslæt. Han havde været sulten hver dag, men havde aldrig prøvet at sulte - for det er, som siden han erfarede, to helt forskellige fornemmelser. Forskellen består i muligheden for at skaffe sig mad. Men i kammeret under taget på Nørrebro var der en petroleumsovn, som var udmærket egnet til at koge på, og brugte man salt den ene gang og sukker den anden, kunne havregrød godt svælges to gange på en dag, når det ikke kunne være anderledes. Finker kostede 30 øre pundet i Rolands kælder, frugt kunne fås stykvis ved vogne. Mælk var billigt og kunne under ingen omstændigheder undværes, og te er godt mod tørst og søvnighed. Et job at tjene føden ved kunne opnås, hvis man ikke stillede fordringer. Ingen sammenligning med Jens Christians kår, så lidt som hans kunne jævnføres med Rasmus Æreboes. Tænk så mange nuancer der egentlig er indenfor mangel.

Dette var privatsager, som passende kunne forties, hvis ikke forløbene havde været så typiske. De store byers læreanstalter i alle fag skal årlig have tilgang af ungdom, hvis samfundet skal fungere. Skal de ikke blive klasseskoler, må en del af tilgangen komme fra småkårshjem, hvis unger må klare sig igennem eller bukke under af mangel, ensomhed og overanstrengelse. En dag skulle måske en flittig mand prøve at gøre op hvor mange og hvem, der faldt af undervejs af mangel på ordentlig føde, krops-

lig og sjælelig varme, hygiejne og hvad ellers udkræves vil begrebet trivsel. Lad en enkelt uforglemmelig kammerat repræsentere de uoptalte.

Frank studerede litteraturhistorie og var begyndt på sin specialopgave om fransk renæssance. Sin føde tjente han om aftenen ved at tegne portrætter til en daler stykket i latinerkvarterets værtshuse. Men visse kunder misbilligede kravet om penge, det var ikke noget, man skulle blande i samværet om kunst og litterær samtale, når nu de ville give så meget øl, han ville halse i sig. Søvn blev der rent for lidt af. Frank døde ensomt i sit hummer i St. Pederstræde midt på den lyse sommer, for han havde ikke penge til en togbillet til Fyn og var for svag til at cykle hjem, som han plejede. Hvad han døde af? Af alle former for mangel gennem lang tid velsagtens. Hans debut som lyriker står hos en samler i en reol sammen med egne og venners ungdomsforvildelser, i øvrigt lever hans manes i nogle få samtidiges erindring som et muntert lille lys, der ubemærket gik ud, mens vi så en anden vej.

Byen æder mennesker, og jo større byen er, des større også appetitten. Den mægtige folketilvækst efter landboreformerne fik de mest af, men analyseres de store byers vækst viser den sig mest at bero på indvandring. Først omkring 1920 blev de store byer i stand til at reproducere sig. Det ville være sket et tiår tidligere, om ikke første verdenskrig havde haft store epidemier i sit følge - difteritis i 1917, influenza »spansk syge« i 1918-19 og 1922. Men samme krigstilstand førte med sig et par politiske beslutninger, som brød med århundreders praksis og ligefrem angav helt nye sociale tankebaner.

Egentlig begyndte omvurderingen en halv snes år før med kampen omkring Peter Sabroe, den første politiker som uforkortet turde hævde alles lighed for loven, derunder børns ret til opvækst i tryghed. Han sagde lige ud, at voksne mennesker bliver sådan, som børn bliver fodret og behandlet. Hans død ved Brammingeulykken i 1913 udløste den største folkesorg i vort århundrede. Selv så jeg den dag for første gang min far græde. Men uden Peter Sabroes forarbejde havde Ove Rodes videreførelse nok

heller ikke fået den folkestøtte, der måtte til for så revolutionære ideer.

Mangel har altid fulgt enhver krig. Første verdenskrig begyndte straks med sælgers marked, middelalderlige tilstande, hvor der aldrig var nok af noget. Det neutrale Danmark solgte til begge sider og kunne næppe gøre andet, og ligefrem hungersnød - som tidvis grinede frem i Sverige - kom det ikke til. Men klassekampen har i vor nyere historie aldrig været bitrere end i 1915, da rigsdagen lagde fordelingen af livsvigtige varer over til indenrigsministeriet, og 1917 var ikke gået fredeligt til ende, om ikke Ove Rode havde forstået at skaffe sig folkelig dækning for sine dispositioner, for de gik så aldeles på tværs af den liberalisme, der var herskende politisk dogme. Rationering - havde man nu hørt magen. Var den evige og uforanderlige lov om udbud og efterspørgsel måske ikke nok? Lovene om rationering og maximalpriser blev mødt med rasende modstand fra liberalt tænkende producenter og handlende, der så sig frataget retten til at opnå den maximale gevinst af en højkonjunktur, og oveni måtte høre sig benævnt udbyttere. Tilmed få denne ret frataget af en usagkyndig skønånd, en københavnsk journalist af det litterære bourgeosi, valgt af liberale vælgere og af rigsdagen tildelt de største beføjelser, nogen minister havde haft siden Alberti. Grosserer Peschke Kædt, velskolet frihandelsmand med store evner som folketaler, satte hele sit apparat som forretningsmand i det store, sin betydelige formue og sit litterære talent ind på at modarbejde ministeriets kompleks af sociale og økonomiske love. Hans bog »Det radikale Tvangsstyre« står da vel på listen over bøger, obligatoriske ved studiet af politisk historie?

Nu blev fordelingen af utilstrækkelige livsgoder det problem, som først måtte løses, fordi det trak sig stærkt op under mangel-situationen, men set over længere tid, var det ikke nyt, bare tilspidset. Det samme gjaldt Kong Alkohol, der længe havde holdt sine mange undersåtter nede i afhængighed, armod og dumhed. Afholdsforeningerne havde i 1915 200.000 medlemmer, som dannede en betydelig pressionsgruppe overfor en i forvejen

velvillig rigsdag. Korn var mangelvare, selv kartofler måtte der spares på. Over på indenrigsministerens bord med den sag.

Sidst i februar 1917 udsendte ministeren pludselig totalforbud mod salg af brændevin under ethvert navn. Forbuddet kom som en bombe, ingen hamstring havde været mulig. Tre uger senere blev forbuddet hævet, men med en bemyndigelseslov i hånden kunne Ove Rode derefter lade brændevinen stige til godt og vel det tidobbelte i løbet af samme år. Salget røg ned på omkring 8 procent af forrige års. Om følgerne skriver Knud Bidstrup mere end 50 år efter:

»Man kan vist roligt sige, at ingen anden begivenhed i Danmarks historie så pludseligt og radikalt har ændret den danske befolknings forbrugsmønster, økonomi, familieliv og sundhedstilstand. Og mærkeligt var det, at regeringen turde. Kunne man f. eks. tænke sig, at en regering i dag - om den måtte få lyst til det - turde dekretere, at en pakke cigaretter skulle koste 83 kroner?«

I nogle studieår havde historikeren om sommeren feriarbejde på et skib, som sejlede på, hvad man i dag ville kalde en spritrute. Det føltes som at træde en generation tilbage i tiden, ned i brændevinens regeringsperiode, da en tanke ikke blev artikuleret, men forblev ufuldbåren eller vanskabt i fuldskabens daglige halvdøs. Var livet virkelig så forbandet kedsommeligt i de gode gamle dage, at de fleste foretrak brændevinens virkelighedsflugt og tankeforplumring?

Anden verdenskrig mødte med de samme vanskeligheder som første, og dertil en besættelse, der krævede sin rigelige del af forbrugsvarer, der i forvejen var for lidt af. Måske har trykket af besættelsesmagten sin del i folkets accept af rationeringerne, måske havde de samme tanker, som førte til en hidtil ukendt kommunikation interessegrupperne imellem, også deres indflydelse på loyaliteten overfor regeringens nødvendige reguleringer. I hvert fald var striden om fordelingsproblemer for intet at regne mod første verdenskrigs ideologiske og praktiske kampe, hvor alle midler blev taget i brug lige til demagogi og ubevislige be-

skyldninger. Besættelsestidens sortbørs og fortjenester under bordet var for bagateller at regne, de blev betragtet som lovbrud og søllehed, hvor tilsvarende handlinger i 1914-20 havde gjort gerningsmændene til helte i egne kredse. De frø, Peter Sabroe og Ove Rode havde sået i århundredets ungdom, og som stadig flere havde hjulpet til med at forøge, de var i løbet af mellemkrigstidens urolige årtier groet op til vækster, et stadigt voksende flertal af folket godkendte som deres egne.

Bønder skaber landet

Et yderste lag på 20-40 centimeters tykkelse opretholder alt liv på kloden, så det er med al ret, det hedder madjorden. Hvad undergrunden består af, har megen indflydelse på sammensætningen, men vækstbetingelserne giver kun det ængsteligt tynde lag af livsnærende stoffer, vi under et kalder mulden. Demeter kaldte de gamle grækere muldens guddom, og at Demeter er en kvinde, er vel indlysende.

Det er betænkeligt, at muldens skæbne er lagt i menneskehænder, for den er så let forringe, ja ødelægge. Vi har set den oprindelig frodige vestkyst blive fygende ørken ved skovrydning og klitflåning, set Jyllands heder vokse og vokse ved vanrøgt gennem århundreder. Og det er ikke lokale fænomener alene. Nordamerikas dyrkede areal formindskes årlig ved erosion med et samlet areal på Jyllands størrelse, skal vi tro Elspeth Huxley, der har hele USAs statistik til rådighed. Kan det i det hele taget gå an at betro Demeter til mennesker, hvis mål er kortsigtet forrentning?

California og Kaukasus er lande, der frembringer særlig mange og varierede fødevarer. Begge er oprindelig ørken, gjort frugtbare ved regulering af floder fra bagved liggende bjerge. Ægypten kunne den kunst i årtusinder før, men har givet afkald på hælvtten af Afrikas gave, så nildyndet i dag bundfælder sig i bassiner til kraftværker i stedet for med vandet at løbe ud over agrene. Babylon er for længst gold ørken, hvor et højt udviklet folk havde skabt et irrigationssystem, som aldrig er overgået. Man bliver let ængstelig ved at se, hvordan mennesker herser med Demeter, og problemet diskuteres verden over i højt stemmeleje. Må historikeren tilføre debatten nogle mere lavmælte eksempler.

En blændende majdag i 1919 kom min husbond og jeg drivende med en flok kvier ned gennem den dybe og smalle Kølledal

Gårdfæster Anton Visborg og husholderske Sine Lund ved Ladebjerggård i Fræer sogn, fæstegård under Lindenberg til 1919. En gård på 200 tønder land holdt endnu ged, tækkede med lyng og havde ikke ajlebeholder i 1910. "Flyver-Olsson" foto 1910.

fra Skinbjerg mod Skørpingholme. Da vi havde sluppet kvierne løs i engen og var på vej hjem, så vi en tynd sortklædt mand gå med skovl og trillebør og samle kviernes gødning op af vejstøvet.

Vi kendte ham godt, det var gamle Christian Støvring af Legensgård, der højt oppe i halvfjerdserne ikke havde glemt sin ungdoms lære, at intet måtte gå til spilde. Nu var han en velstående bonde og sin position bevidst, men han bar på traditioner fra arme tider, havde som ung oplevet tørkeåret 1868 og vidste at videregive endnu ældres beretninger om statsbankerot og nød. Nu kunne han ikke roligt se værdier tørre ind i vejstøvet, selv om han skulle køre dem op ad en stejl skrænt. Oplevelsen sank ned mellem så mange andre og blev for drengen endnu et billede af det samfund, han godt vidste ikke var hans, fordi han allerede som fjortenårig iagttog det udefra. En snes år senere kunne han få at se samme sag fra en anden side.

På hjørnet af Møllegade og Hjelmerstald i Aalborg blev en kælder gravet ned gennem en meter hestemøg, der stank sødt og bittert endnu, som var det efterladt for kort tid siden. Men fund af bidsel, økse og potteskår fortalte noget andet. Møddingen var opsamlet i middelalder, ja var måske end ikke opsamlet, men simpelthen efterladt på det sted, hvor heste havde stået på vinterstald gennem lang tid. Var det måske der, kongens hestfolk havde haft deres heste i vinterkvarter? Gadens mærkelige navn har endt på -stald lige siden den første gang blev nævnt i 1600-årene.

Det ser ud til, at dyrs gødning ikke blev kørt ud på bymarken for et stykke ind i 1600-årene. Tykke lag af møg er fundet i byen, hver gårde har stået, dateret af bygningernes alder og iblandede ting. Men kun til en gang i sen renæssancetid, så er de gode borgere blevet opmærksomme på spildet - eller blevet kede af stanken.

Ferdinand Petersen boede i Hasseris under Bejsebakkens hæld. Han gik hver morgen forår og efterår over bakkens nypløjede flader og samlede op hvert skår og hver småting, der var blottet af regn, vind og harve. Da samlingen efter mandens død blev afleveret til Aalborg historiske Museum, var den vokset op til en dokumentation for gødskningens periode. Der er ikke en middelalderlig brik i hele mosaikken, ikke meget fra renæssance heller, men fra tidlig baroktid til industritid mangler til gengæld intet. Skår af alle former for keramik, byens borgere har brugt fra 1650 til 1900, ligger i samlingen sammen med kridtpiber, beslag, knapper, spænder og glasperler. Det hele stemmer præcist med den iagttagelse, at opsamlinger af møg og affald i byen ophørte med midten af 1600-årene. Man var på den tid begyndt at age møget ud på bymarken, og det var de bestandige dele af møddingerne, Ferdinand Petersen havde brugt sine morgener til at indsamle. Ydmygere tjener har kulturhistorien ikke haft.

Gå i byen og æde og gå hjem og skide, det var jyske bønders definition på, hvad der kunne betale sig. Mens foder var ensidigt hø og halm, blev gødningen derefter, men så ringe den var, fandtes der ingen erstatning, og mange forøgede mængden ved at køre

græstørv i møddingen til opsugning af hvad fugtighed, der måtte samle sig i møddingsstedet. Mængde blev taget for kvalitet, skønt det vitterligt var elendigt, hvad regn havde udblødt, høns havde gennemskrabt og vind udtørret, inden det blev kørt ud og sat af i »roge«, for så siden at blive spredt og derved yderligere udtørret. Lige akkurat bedre end ingenting. Den virkelig værdifulde gødning lagde dyrene på marken om sommeren, og den rekreation for græsmarken, bønderne kaldte jordens hvile, bestod mest i opsamling i jorden af fosfater fra dyrenes gødning.

Da kartofler og roer blev dagligt foder, fordobledes gødningens værdi, og ajle blev så rigelig, at man ikke længere kunne lade den drive væk. Endnu før 1900 blev det rentabelt at bygge ajlebeholder, og bødkerne fik en kærkommen bestilling med at lave ajletønder. Den store omlægning fra kornavl til animalsk produktion, populært kaldet mejerikulturen, muliggjorde en så planmæssig gødskning, at bondejord i ydelse kunne komme på lige med herregårdsjord, som samtidig var på vej nedad, plyndret af årtiers ensidige kornavl. Da Englands korntold omsider lod sig gennembyrde, blev korn den sikreste af alle eksportvarer. Storlandbruget greb chancen, og i årene 1830-1880 afgik korn i mængder, som ville have været utænkelige før 1807. Jamen det kom dog fra den samme jord -.

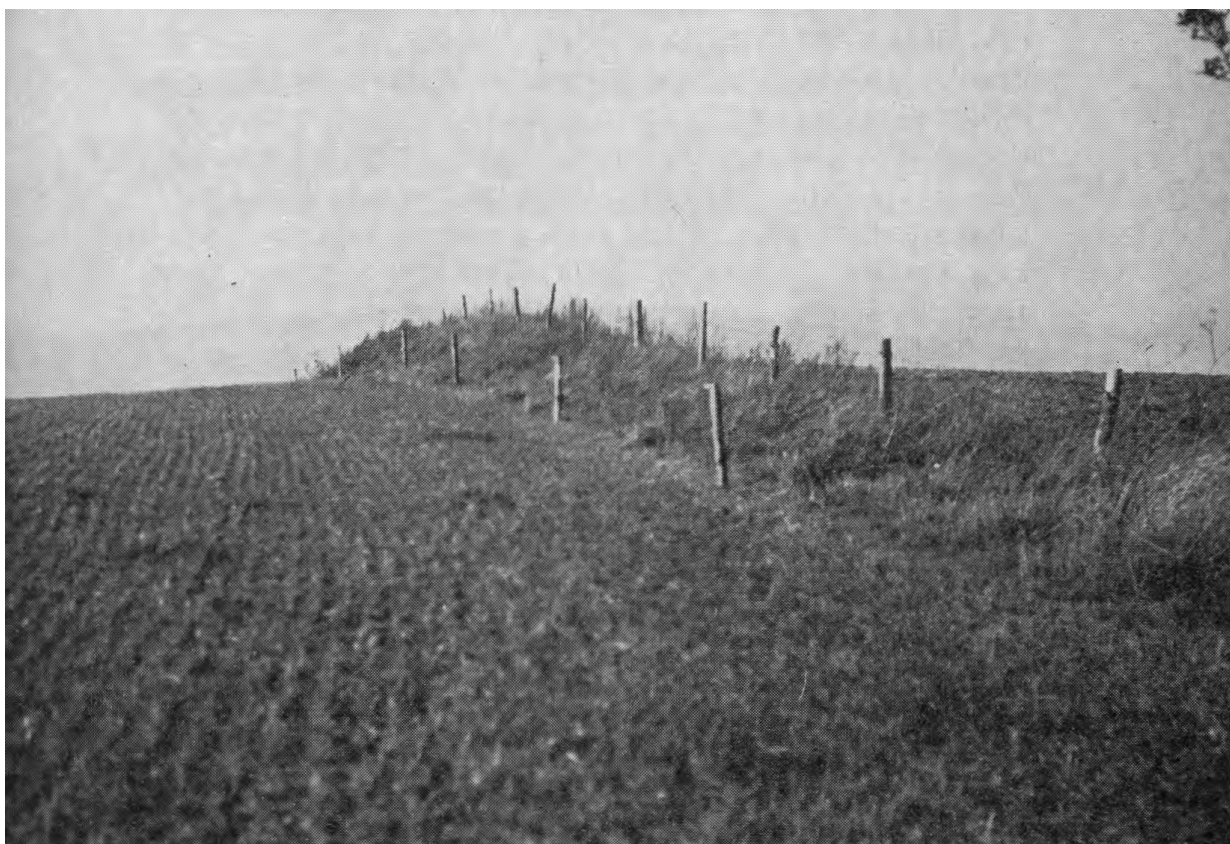
At forbedre jorden er enhver landbrugers ønske. I 1700-årene opdagedes mergelens evne til at få afgrøder til at trives, altså merglede enhver, der havde mandskab og hestekraft til det. Christen Ryberg til Randrup anfører i 1790 med stolthed, at han har avlet 8 fold rug. Javist, det var det dobbelte af bondejords afkastning, men dog kun en trediedel af Randrups gennemsnit i dag. Storlandbrugets øgede kornavl skete ikke ved areal-udvidelse, men ved intensivering og jordplyndring. Mergel gør en rig far, men en fattig søn, det mundheld blev sent forstået. For mergel tilfører ikke jorden næring, men virker som katalysator, så i løbet af et par slægtled var jorden udpint af korndyrkning. I 1910-15 var Buderupholms og St. Restrups ydermarker ved at springe i lyng samtidig med, at bønder årlig forbedrede deres marker.

Ved århundredskiftet var bondejorden blevet bedre end herregårdsmarkerne - for første gang i historien.

Det var ved samme tid, en viden om kunstgødning begyndte at brede sig fra landbrugsskoler og mønsterlandbrug. »Posemøg« var først benmel, men det forslog ingen steder, da landmændene først havde lært virkningen at kende. Trespandet superfosfat, kali og kvælstof blev derefter spændt for produktionen, og fra den tid var ingen hungersnød længere tænkelig - i hvert fald ikke i fredstid.

En dreng i konfirmationsalderen fulgte med sin morfar og sin grandonkel fra Blenstrup til Skørping. De tre var til fods og tog derfor den korteste vej, som et sted var en sti, der passerede skellet mellem Askildrup bymark og Tustrup hovedgårdsmark. Der var vårsæd på begge sider af skellet.

Se der, sagde min grandonkel, hvor der er forskel. Det vage korn står hvor de Askildrup mænd har afgravet lyngskjolden til

Skel mellem hovedgårdsjord og bondejord. Tulsted hovdige, opsat i 1734, nu vistnok det eneste i Jylland, der er bevaret i hele sin udstrækning.

Riismøller foto.

fladtør; stedet var fælles hede til del brug. Men lige på den anden side af skellet har der været herregårdsjord altid, der er aldrig gravet nogen skjold af, derfor står kornet tykt derovre. Det var vel mest sin bror, Jens Eriksen talte til, men drengen så og lyttede også, og han levede jo længst af de tre.

Årtier senere har historikeren søgt efter den forskel. Stedet er det samme, men forskellen i afgrøde er udlignet. Rationel drift og gødskning har slettet den ulighed, som endnu i 1918 var synlig for et barn - at sige, når en erfaren voksen pegede på den. Men en dag skal der nok graves en søgegrøft for at se, om muldtykkelsen er ens på begge sider af skellet.

I Sønderholm hede ligger en ringvold næsten nedpløjet. Grave og hustomt fra vor tidsregnings første århundreder er konstateret indenfor volden. Et snit gennem volden har vist, at muldlaget er dobbelt så tykt indenfor som udenfor, og der har aldrig vokset lyng i voldringen, men indtil 1910 udenfor. Det er vel kulturlag fra en indhegnet oldtidsby, som nogen må se at få råd til at udgrave, mens uligheden endnu er kendelig.

I hederne findes her og der pletter uden lyng, men bevokset med bævreasp og langt bændelagtigt græs, der hvisker så evindeligt i vinden. Man sætter en huskeprik på kortet, for her kan godt ligge en gårdtomt fra en eller anden tid. At lyngen ikke kan gro skyldes et passende mål fosforsyre i jorden, og eftersom dette stof nedbrydes såre langsomt, kan dets tid først afgøres ved gravning. Eller ikke afsløres, for det kan ligeså godt være en fårefold fra hvilken som helst tid, i så fald uden daterende kulturspor. Omkring Vorgård i Bælum sogn lå hedebakker, som proprietær Voetmann satte i kultur som græsarealer uden brug af plov. Han lukkede kvier ud i bakkerne og tog en eng med indenfor samme hegn. Næste vinter fik lyngen kalk, et skud superfosfat og fornødent græsfrø, om foråret igen en invasion af ungkvæg. På få år blev der en givtig græsning på de bratte skrænter, hvor plov vanskeligt kan gå.

De græsklædte pletter i heden er samme fænomen, men statisk og fattigt, hvor bakkerne ved Vorgård blev frugtbare ved en

dynamisk forstærkning af samme forhold. Gav man en sådan græsplet kvælstof, kalk og frø, ville selv kløver kunne gro der. Men overladt til vejr og vaner blev det en sølle græsning.

På sådanne steder var det, man for et halvt århundrede siden så voskede dyr, elendige skabilkener, forknytte og utrivelige midt i en græsning, som de ikke rigtigt gjorde noget ved. Vosk sagde de gamle, men kunne ikke definere ordet med andet end andre udefinerede ord. Man spørger en dyrlæge i passende alder, som svarer:

Ja, voskede dyr har jeg set. Det var under anden verdenskrig, da de vanlige leverancer af foderstoffer og kunstgødning ikke indtraf. Heldigvis vidste jeg, hvad her var at gøre. Kreaturerne fik et dagligt tilskud af kobolt, det var nok til at bringe dem på fode, men fik de ikke tilskuddet i tide, kunne manglen sætte dem i væksten, så kun horn og pels groede, bare fordi de manglede et mineral, ingen ellers tænker på at spørge efter. Men det var nu kun på sandjorder, vosken blev truende.

Det har P. V. Glob udredet i KUMML 1951. Han udkaster den tanke, at det måske var vosken, der tvang kimbrerne til at udvandre. Det skete under den store klimaforværring omkring år 0, da Danmarks klima ændredes fra kontinentalt til atlantisk. Den atlantiske regn vaskede mineralerne ud af sandjorden, og hvad hjalp det kvæget, at der stod langt græs på overdrevene, når det var udpint hviskegræs. Lerjorder kunne tidens plove ikke smuldre, man var henvist til sandagre, og de blev udludet af den evige regn.

Forlænger man nu dette ræsonnement, findes der en forklaring på hornkvægets stadige forringelse fra stenalder til og med middelalder. Der kom jo ingen erstatning for den kobolt, regnen havde udvasket, og følgelig måtte kvæg på sandjorder stadig savne kobolt og velsagtens andre mineraler, som behøvedes for at trives. Det er en opgave for en historisk interesseret veterinær. At vosken blev overvundet af kraftfoder og kunstgødning er et resultat, hvis præmisser en historiker ikke kan ventes at udrede, men kun konstatere, at den evige vintersult måske ikke var den

eneste plage for kvæget, men at selv den elendige foderration manglede livsvigtige stoffer.

I samfund uden overskud er vejret en faktor, alle må regne med. Store svingninger i klimaet kan registreres indenfor enkelte perioder, som den store klimaforværring i tidlig jernalder, der ændrede hele folkets livsvilkår. Sakse fortæller om Oluf Hungers tid, at tørke sved afgrøderne om sommeren, mens regn siden gjorde det umuligt at bjærge den usle høst, og endnu indenfor folkets erindring er sådanne omvendte år forekommet med virkninger lige op mod sultegrænsen. Endnu en gang skal Christen Staphensen citeres:

»1591 var det en overmåde tør sommer, så byg og havre blev såre lidet til det år og nogle steder sæden slet brændt.« Næste år ses følgerne: »År 1592 var her over al Jylland en svar nød mest for brødkorn, og blev indført her for Aalborg rug fra Danzig, Lifland, Preussen, og Pommern, en såre stor mængde rug.«

Et lille århundrede senere skriver Søren Drejer: »1674 var moxen intet rug til her i sognet. Samme år var så stærk vinter, som ikke havde været i ti år.« Og ti år senere: »1684. Stor vinter, da forslog alle slags korn sig, så at man det år efter lidet korn kunne købe, før der kom Danziger rug ind ad fjorden. Kornet var dog ikke så meget dyrt som det ingensteds kunne fås noget. Dette varede ikke uden strenge år.« Nå nej, men dem var der jo også nogle stykker af.

Midt under landbrugskrisen i 1815-30 kom tørkeåret 1826 »det bette år«. »Det var et forfærdeligt syn at se græsarealerne midt om sommeren ligge afsvedne, som om ilden var gået over dem. Først gik markagrene, så overdrevet og til sidst også de højere liggende engdrag. De lave enge holdt ud, de var endnu lidt grønne, da regnen kom - den dag, der var sommermarked i Hjørring.« Det er Niels Chr. Nielsen af Børglum, der som gammel fortæller sin farfars beretning videre - så knusende havde det bette år virket, at sagnet derom løb videre gennem generationer. Men det var også som at høre Sakse fortælle om Oluf Hungers tid, for tørken afløstes af regn så umådelig, at den elendige smule korn,

tørken havde levnet, blev ødelagt af vand. Fortællerens farmor bagte til sidst brød af havre, og det smagte måske ikke så galt, »men de store havreskaller krattede jo nok en del i halsen.« Endnu 1868 var ikke let at komme over. Der faldt ikke regn fra april til august, byggen skred ikke, havren måtte hugges af til grøntfoder, græs var ikke til at tænke på. Kartofflerne ene af alle gav en smule afgrøde, men kun til folkeføde, fortalte Christian Støvring, der som ung oplevede 1868 og huskede, at hans mor bagte brød af bygmel og kogte kartofler, næsten ikke til at skære. Men man skulle bare have set naboer æde spergelgrød, så gik man til melmadderne, hvordan de så var. Fårene holdt livet i heden, og vel var det, for vinteren efter gik der et får om ugen i gryderne på Legensgård.

Det eneste sted, hvor korn blev udbudt i 1868, var Sortehavs-egnene, og herfra hentede landbrugslandet Danmark så fødekorn. Hvordan det gik de jordløse, kan vi kun gætte om, de var endnu stumme. Udvandringen til Amerika nåede et foreløbigt højdepunkt, brødpriserne i København steg 50 pct. og fødselstallet faldt med et par tusind. Endnu var Danmark bitterligt afhængig af sit vejr.

En menneskealder senere indtraf den næste ørkensommer som den ellefte plage oven i første verdenskrigs mange andre. Om den fortæller Johs. V. Jensen i »Årbog 1917«. »Men det var en underlig Sommer. Jeg drog flere gang tværs gennem Øen i den tørre Tid, paa bundløst støvede Veje, der mindede om Vejene i Nordafrika. Ikke engang Ukrudtet og de vilde Blomster, der hører til en dansk Sommer, kom rigtigt til Udvikling.« I historikerens hjem blev en årgammel tyrekalv slagtet, en prægtig stor basse, der ikke var foder til. Hvem havde hørt noget lignende, det var herremandsmanerer at spise fersk kød til hverdag. Men når nu korn og svin skulle afleveres ifølge loven. Ungerne skulle da have føden.

Intet sortehavskorn var på markedet i 1917. Tyskland havde erklæret uindskrænket u-bådskrig, alt var rationeret, en ildende sol på himlen hver dag over hele Nordeuropa. For tyskerne blev

Søren Lunds hus i Skørpingholme. På 15 tønder land sur og stenet jord plus en mælketur opfødtes her en børneflokk på en halv snes. Nu er stedet opgivet som landbrug og huset faldet sammen.
Riismøller foto 1941.

den følgende »Steckrübenwinter« krigens drøjeste, ja vel overhovedet den værste hungervinter i dette århundrede på Europas fastland. Hvorfor gik det ikke sådan i Danmark? Der var jo ikke oplagret reserver af fødevarer i krigens fjerde år.

Det var der nu alligevel. Ikke i lader og magasiner, men i jorden. Husdyrhold og kunstgødning, dræning, arealforøgelse, raceforbedring indenfor planteavl og dyrehold, alt havde tilsammen virket som forøgelse af produktionsevnen, så en enkelt tørkesommer ikke kunne svide alting af. Roer og kartofler nåede at give nogen afgrøde efter høstregnen. I Tyskland måtte befolkningen overleve på kålrabi, i Danmark fik køerne dog de fleste af jordfrugterne, og som grovfoder til mennesker skal kålrabi i øvrigt ikke forages, hvis man efter dansk skik får flæsk til.

Og titusinder af husmandsbrug var kommet til siden 1868 på små lodder, hvor familier sad og klarede sig rimeligt på jord, som de årligt forbedrede, og holdt dyr, som de forkælede. Pileurt og mælde er et par besværlige urter i rodfrugtmarker, men de blev spændt for produktionen, rykket op og samlet i kurve og båret hjem Lil svin og høns som grøntfoder. Folk med slige vaner er ikke til at få død på.

Men ingen reserve holder evigt. Under den langvarige mangel-situation, der trak anden verdenskrig så langt ud, indtraf to ørkensomre i 1941 og 1947, begge i øvrigt efter rekordagtigt lange og hårde vintre, som ødelagde en masse vintersæd. Efter 1941 fik vi ikke hvedebrød i to år, men det var barfrost sammen med tørke, der sved hveden bort. Nogle ugers mælkerationering var den mest akutte følge af tørken, som ellers ikke gav 1917 noget efter. Sem dengang var jorden i gødningskraft og kultur til at kunne bære et enkelt ondt år.

Det var den knapt nok i 1947. Tilførslerne af kunstgødning havde for længe været vigende, besætningerne var reducerede under rationeringen af kraftfoder, så også naturgødning var der mindre af. 1947 viste de opmærksomme, at en kulturtilstand ikke er permanent, medmindre den bevidst opretholdes. Og omkring os lå et udhungret Europa og rakte efter enhver krumme brød.

Nu kunne det se ud, som om uår i Danmark altid forårsages af tørke, og det er vel også den almindeligste årsag til misvækst. Men andre klimatiske udsving kendes dog med hårde følger. Chr. Staphensen noterer to langvarige hårde vintre efter hinanden. 1593 »var en svar vinter og begyndte ved allehelgens dag 92, og lå udi april isen på østerstranden af Jylland, efter at slotsgraven i Aalborg var optøet.« 1594. »Hård vinter, som begyndte før mortensdag og varede indtil påske. Stormflod i fire dage ved fastelavn.« Minder det ikke om de tre fimbulvintre, der indledte anden verdenskrig. En af domkirkepræstens eftermænd skriver om 1632. »Var det en meget våd sommer og høst, så at foder blev mangesteds ond, kom våd i hus og blev qvæget skrøbelig

om våren deraf.« Herregud da, skulle nu de altid misrøgtede høveder også trækkes med muggent og gæret foder.

Landbruget var så sårbar overfor svingninger i vejret, at bevidstheden om denne forsvarsløse tilstand lå som et evigt tryk over bønderes sind, opsamlet i rækker af mundheds og varsler, der ligervis som skriftsteder modsiger hinanden på kryds og tværs, men netop derfor er bekvemme at gribe i, for der er altid et til situationen passende ord i posen. Grundtemaet i de fleste er angst og afmagt, i nogle få er det tillid og tro. Lovsangen ved høstgudstjenesten er nok den mest helhjertede af årets takkebønner, for angsten for sulten blev aldrig helt forløst, kun fortrængt for et årstid, til næste år de samme få og svage vækster fra den mishandlede jord skulle bjærges, for at folk og fæ kunne overleve endnu et år - og sådan videre i al evighed.

Det var denne rytme, der blev brudt af de nye tiders våden og teknik. Mennesket lærte at stole mere på sig selv end på et for-

Udflyttergård på Sønderholm mark, opført omkring 1830, med forkelemme i laden i stedet for kørelo, Jeppe Aakjærs digt "Rugen køres ind" har udødeliggjort denne besværlige form.

Riismøller foto 1939.

syn, hvis luner man frygtede mere end man stolede på dets barmhjertighed. Der går en historie om hedehusmanden Selgen, der som gammel mand fik Landhusholdningsselskabets sølvbæger for landboflid overrakt af sognets præst med disse ord. »Sognet er stolt af Dem for den bedrift, De med Guds hjælp har skabt Deres familie her på heden.« Selgen tyggede avet om et par gange, før han svarede »De skal naturligvis have tak - men hvad hjælpen angår, så skulle De nu have set ejendommen dengang, da Vorherre var ene om den.«

I det sydvestlige Vendsyssel lå engang Store Vildmose, en uhyre sump på 65 kvadratkilometer, regnfødt og voksende ved egen kraft, idet sphagnum suger vand med sig op, så tørven i mosens midte var 5 meter tyk. Nattefrosten varede tre uger længere her end i Østvendsyssel og begyndte tre uger tidligere, fordi fordampningen fra den væskende svamp forbrugte varmen for hele landsdelen. Fra Nørresundby til Jammerbugten stod vildmosens isnende nattetåge året rundt og gjorde et i forvejen ugæstmildt landskab endnu mere koldt og truende.

I 1920 tog staten fat på at kultivere mosen, en snes år senere var det meste bragt under kultur. Det vigtigste var at afdræne vandet, så tørven kunne synke og blive fast nok til græsvækst. Fik overfladen så kalk og fornøden kunstgødning, blev der græs af højeste kvalitet på den stadig synkende moseflade, der skød oldtidens gravhøje op gennem overfladen. I mosens udkant begyndte tørven ligefrem at svinde bort, at iltes væk under den årlige vending med plov og harve. Underligt at iagttage en forbrænding uden ild, som blotter stedets oprindelige armodige sandbund. Var måske hele moseopdyrkningen en fejlinvestering, en kortvarig sejr over en landskabsform, som ikke lod sig tæmme til agerland?

Lad tiden vise, hvor den udvikling skal løbe hen. Men vår og høst kommer nu til berammet tid også i Kjær og Hvetbo herreder. Mosetågen er overvundet, det klamme og kolde land har fået Jyllands klima, er så at sige blevet beboeligt. Naturentusiaster kan beklage landskabets ændring, men de skal heller ikke

"Solbakken" i Rørbæk 1939. Idealet var endnu vekselbruget, men gerne med et speciale, som her er frugtavl, suppleret med biavl til befrugtning.

J. Sandquist foto.

bebo det. Store kvægflokkes trivsel bekræfter årlig kultiveringens nytte. Og så er her et sted, hvor det truende »kvægløse landbrug« ingen chance har for at gøre Jylland fattigere.

Store Vildmose var den største af disse varmeslugende vandfordampere, men ingenlunde den eneste. Hver højmose, der er afgravet og kultiveret, har mistet sin virkning som vandfordamper og klimaet er i samme grad forbedret. Selv havgusen, den fede tåge fra Vesterhavet, som på hede dage formørkede kystlandet, er på tilbagetog, den bliver hængende i klitplantagerne i det høje land og kan kun over lave kyster komme ind og svide skudspidserne på sarte planter. Derfor er geesten, det sønderjyske midtland den landsdel, der plages mest af havgus, for i marsken kan intet læ blive højt nok til at fange den.

Ingen tvivl om, at Danmarks jord i midten af vort århundrede er så højt i ydeevne som nogensinde. I tiden 1880-1920 fordoblede dens afgrøder i mængde og værdi, inden 1960 var sket en ny

fordobling, skønt landbrugets medarbejdere imens var halveret i tal, og selve antallet af brug stærkt nedadgående.

Husmandsbrugene kan ikke give en familie almindelig levefod, især ikke almindelig arbejdsdag, så der nedlægges daglig husmandsbrug, hvis jord forpagtes af naboer, mens familien bliver boende og tager arbejde i nærmeste by. Der går ikke jord af betydning ud af drift, så skaden skulle synes ringe - men der kommer ikke besætning på stedet mere.

Den samme driftsform, der satte herregårdene bagud i 1800-årene, tages nu op i bondegårdene. Nogle foregangsmænd sætter besætningen ud, andre ser den kortsigtede fordel og følger efter, og en dag er der ikke mere mælk nok til at holde mejeriet i gang. Markerne modtager ikke mere naturgødningens mulddannende stoffer - man dyrker korn.

Komet høstes med mejetærsker, en vidunderlig gennemtænkt maskine, som først kan høste kornet, når det er virkelig modent,

"Det lange hus" i Skørping stationsby blev i firserne opført som midlertidig løsning på en øjeblikkelig lokalemangel i den hastigt voksende by. Fire håndværkerfamilier fik her boliger og værksteder. Huset skulle kun stå, til der blev husrum nok. Det skete først i 1955.

Riismøller foto. 1955.

og tager alting med, så den tidsødende efterrivning spares og den secunda vare, rivelse altid bliver, kommer med i første sortering. Kan et brug ikke bære egen mejetærsker, står maskinstationens klar til udrykning, når duggen er af kornet.

Og så lægger vidunderet halmen bag sig i revler, som er så nemme at sætte en tændstik til. I mørke høstaftener ulmer røde halmbål over markerne og den fine halmrøg får hele landet til at dufte - jamen af hvad? Af erosion, af jordplyndring, af muldens undergang!

Før fodrede man halmen op og kørte gødningen på marken om foråret. Straks efter høst pløjede man stubben ned sammen med, hvad den i øvrigt indeholdt af mulddannende stoffer. Med afbrænding tilintetgør man nu hele stubskjolden, og eftersom jorden heiler ikke mere får tilført møg, tager man år efter år af mulden uden at give andet end kemi igen.

For Guds skyld - nej for Demeters skyld - find en anvendelse for halmen. Det er let for mejetærskeren enten at presse halmen i baller til transport eller at slå den i hakkelse til nedpløjning. Måske kan det ikke lønne sig over de 15 magiske år, der af økonorner sættes som termin for amortisation af investeret kapital, men gang dem med 2 eller 3, ja gerne med 10. Det er selve livsgrundlaget for os alle, vi er i gang med at ødelægge. Og kvægløst landbrug avler ikke rodfrugter, så den rensning og bundkultur, som radrensning og udtynning betød, er udgået undtagen i sukkerroeeegnene. Hvorfor den afgrøde kun avles på lerjorder, kan ikke begrundes med andet end hævde, for sandjorder er i enhver henseende bedre egnede.

Et alvorligt ment forslag: Flyt hele sukkerindustrien til Midtjylland og benyt lejligheden til at halvere den. Læg de ledigblevne arealer på Lolland og Falster, Fyn og Vestsjælland ud med græs og gengiv disse frodige ølande deres kvægbrug efter hollandsk mønster - gerne med overvejende kødkvæg. Næst efter marsken er intet dansk land så egnet for kvægdrift i stor stil som Lolland.

De metoder, vi nu er i gang med at indføre, tog amerikanske farmere i brug for 100 år siden, da Midtvesten blev klodens stør-

Jordfygning under forårsstorm på Nyrup mark,

Riismøller foto 1938.

ste kornproducent. De dage er ovre, præriens muld fløjet langt af led. Nu søger USAs jordlovsudvalg, Resettlement Administration, at få skov til at vokse på den rå undergrund, støvstormene efterlod efter et par slægtleds storproduktion og halmafabrikering. Det er blevet dogme, at hvad Amerika gjorde i går, gør vi efter i morgen. Er der ikke nogen, der gruer ved de fremtidsudsigter? Udsigt til sultegrænsen.

Demeter beder ikke om nåde, men om bondefornuft, langsigtet omtanke. Hun ved, at landet er skabt af mennesker i løbet af de sidste få generationer, nu skal vi passe på, at ikke vort slægtled ødelægger mulden ved alene at tilstræbe kortsigtet forrentning, men også tager i agt, at den hedder madjorden, fordi den giver føden til menneskene.

De overlevende

I september 1773 døde i historikerens hjemsgn lige så mange mennesker som der fødtes de to foregående år. Bugløb kaldtes epidemien, det skal velsagtens oversættes ved dysenteri eller måske paratyfus. Nu skulle der fødes og overleve så mange flere, før sognet igen kom i den vakkelvorne balance fra før katastrofen. Og for hvert voksent, arbejdsdygtigt menneske, der døde, blev der mindre til de efterlevende af leve af. Al produktion afhang af menneskelig arbejdskraft, ingen person over syv år kunne undværes. Dette at få arbejdet gjort var det store problem. Ødegårdsproblemet, stavnsbåndet og umuligheden af en national hær, alting endte til sidst i folkemangel, i brist på voksne mennesker.

Kunne en god egn holde sin ungdom hjemme, truede altid epidemierne, først og værst koppperne. Det første store modstød mod denne evigt lurende pest var englænderen Jenners vaccine, og det er et vidnesbyrd om regeringens effektivitet i Frederik den Sjettes ungdom, at vaccinen ikke var mere end en halv snes år gammel, da den blev indført i Danmark ved lov.

Allerede omkring 1800 begyndte dog landboreformerne så småt at virke til en folkeforøgelse. Med udflytningen og den bedre jordfordeling kunne hver bondegård føde flere mennesker og deres arbejdskraft udnyttes bedre. Ingen unge behøvede længere at flygte fra stavnsbåndet. Kløveren begyndte for alvor at brede sig med den følge, at efterårskælvere gav mælk også om vinteren. Javist kun lidt, men nok til at børn kunne overleve på det lidet. Og fremskridtsfolk begyndte at dyrke kartofler. Først var det mest præster og andre embedsmænd, der avlede denne sære knoldvækst, og kun langsomt nåede den ud blandt bønderne. Men

havde en husmandsfamilie blot høstet en afgrøde kartofler på sine skæppe land, måtte selv den mest skeptiske indse, at ingen anden plante kunne give så meget mad på så lidt jord.

Et århundrede varede kartoflens seje march fra fremsynede embedsmænds haver til de sidste standsbevidste bønder på øerne havde givet sig og indført den vækst, de i det længste havde betegnet som uegnet til andet end svineføde. Endnu i 1870 var det ikke god skik at servere kartofler ved et gilde blandt sjællandske bønder.

Det kan ikke vides med nogen sikkerhed, hvornår og hvorfra gonorrhe kom til vore lande, for dens symptomer er slået sammen med syfilis til et begreb: venerisk syge. Men at gonorrhe har været frygteligt almindelig kan ses af historien om Aalborgs første sygehus. Det blev oprettet i 1813, det gale pengeår, da borgerne i Aalborg gik sammen med amtet om at købe garnisonssygehuset i Søndergade for at have et sted at indlægge syge tjenestefolk. Men få år efter turde borgerne ikke indlægge deres folk på sygehuset, for af patienterne fra landet var så mange lidende af kønssygdomme, at smitte var næsten uundgåelig. Hygiejnen var så primitiv, at patienterne lå to i samme seng, lægernes viden om smitteveje var uden værdi.

Undersøger man nu, hvordan det kan gå til, at folketallet stod stille trods mange store børneflokke, opdager man en ganske uventet årsag deri, at der var lige så mange barnløse ægteskaber som frugtbare. Hvilket antagelig vil sige, at omkring halvdelen af alle kvinder enten var steriliseret af gonorrhe i ungdommen eller døde af barselfeber i første barselseng.

Sejren over disse hæmninger for folkeforøgelse er et af de mest spændende kapitler i forrige århundredes historie. Den først overvundne var kopperne, som fra 1805 kun optrådte i ganske små epidemier, stoppet allerede i karantænestationerne og af vaccinen. Længere varede kampen mod kønssygdommene, og sejren er vel ikke helt hjemme endnu, men nogen påviselig indflydelse på fødselstallet har de dog ikke, og det er eneste relevante synspunkt her.

Længst tid og mest slid kostede kampen om sultegrænsen. For hver gang familien eller gården fik et medlem mere at føde, rykkede man igen et fjed nærmere denne usynlige men så reelle grænse, og først med den arbejdsløse alder indtrådte det nye medlem i kampen. Det skete nu også tidligt, omkring syvårsalderen kunne et barn begynde at gøre gavn som gåsehyrde for så at avancere i pligter og ansvar med alderen. Det blev en lang og sej kappestrid, som mennesket først vandt, da et nyt medlem blev mere værd end han eller hun fortærede,

Kløver, kartofler og roer er prosaiske vækster, led i en driftsplan, som også indeholder andre komponenter. Men for overlevelsen er de umistelige. Kløver og roer blev garantien for mælk året rundt, og kartoflerne for menneskers grovfoder året rundt. Fra indførelsen af disse kulturplanter var det ikke mere nødvendigt, at en del af børnene døde af forårssvaghed. De overlevede.

Blandt skolekammerater huskes en søskendeflok fra gården nord for lunden. Ikke at de var fremmeligere eller længere tilbage end gennemsnittet, de var såmænd almindelige. De var bare altid syge, havde røde øjne og gik med bind om halsen for at dække kirtelsår under hals og ører, og så hostede de. De havde tæring, fik vi at vide, det havde hele familien og den var stor. Ingen nåede heller mere end lige at blive voksen, så blev de gennemsigtige og en dag var de borte. Ingen af den slægt lever nu.

Tæringen - tuberkulosen - var den onde sot, der boede på sultegrænsen og holdt den besat, klar til at rykke ind på menneskets mark den dag, da det blev for svagt til at værgе sig med ordentlig føde. En ond fattigmandssot, en underklassesygdom, det havde vi allerede som børn fattet.

Farfar fødtes i 1834 i et pottemagerhjem ved Rold Skov. Der var 11 børn foruden ham, og håndværket kunne ikke føde halvdelen. De overlevende - for en del døde af forårssvaghed - kom ud at tjene som syvårige, kun farfar blev til sit fjortende år hjemme for at følge faderen på hans lange krejlerture med potter og passe på hesten. Men en dag måtte han også afsted, han kom til proprietærgården Svanholmsminde hos kammerråden,

En jordløs familie på mandens arbejdsplads, en stenhob ved en markvej, med lidt læ af en mobil skærm af salpetersække. Drengene står med skærvegreb, kile og løftestang og søger at se professionelle ud. Amatørfoto 1920.

hvor han måtte gøre dobbelt arbejde på samme kost som hjemme. Sin eneste menneskelige tilflugt havde han i sine få fristunder hos moster Mariane på den nærliggende gård Riismølle, hvor hun levede et barnløst ægteskab med arvefæsteren Niels Høst. Disse to aldrende mennesker hentede en dag den forskræmte, forslidte og forsultne dreng hjem til sig og adopterede ham til overtagelse af deres arvefæste. Hvilket avancement for et proletarbarn at blive udvalgt til bonde i fjortenårsalderen! Gennem hans fortællinger fik sønnesønnen tidligt indblik i mangelsamfundets struktur og modtog et indtryk af det umådelige svælg mellem bønder og jordløse folk.

Men farfars overlevende søskende, hvor blev de af? De drog til Amerika så snart de blev voksne og kunne rage penge sammen til billetten. De først afgående lånte så de yngre søskende penge til overfarten. Men inden rørelsen over dette bevis på sammenhold løber over, skal lige tilføjes: til 35 pct. rente. Nå ja,

hvad så? Kunne de måske stille nogen kaution? De var jo bare overflødige overlevende.

De hørte til første slægtled af overlevende, det vil sige, at de kom til at gribe ind i verdenshistorien. Anden fjerdedel af 1800-årene så pludselig en folkebølge vælde op over hele Nordeuropa. Den var ikke en følge af forøgede fødsler denne nye bølge af ungdom, den bestod af overlevende, der havde snydt gonorrhe og kopper, tæring og vårhunger, havde klaret vinteren og de smalle måneder. De havde fået mælk, sild og kartofler som børn, nu kunne verden bare komme an.

Og folkebølgen steg og steg. Byer begyndte at vokse for første gang i 400 år. Landsbyer eksploderede i udflyttere. Amerika viste sig i en fjern horisont som det forjættede land - ingen nordisk sagnrække er mere bevægende end sagnene om guld og jord, der fik den ene årgang efter den anden til at gå i skred. I årene fra 1850 til 1910 udvandrede hver tolvte dansker, hver tiende svensker, hver ottende nordmand og hver sjette islænding til Amerika - hele det enorme overskud af arbejdssøgende ungdom, der i barndommen var sluppet over på ret side af sultegrænsen og nu måtte kaste kløerne i for ikke at ifalde tilbage igen.

Taler man i dag med ætlinge af disse tidligere udvandrere, vil de helst høre, at deres forfædre gik til Amerika af udlængsel; at eventyrlyst og andre dekorative årsager var motiverne. Men det var nu Ligefuldt sagen for udvandrernes store masse, at de ikke så udvej for optagelse i et samfund, der i århundreder havde indrettet sig på folkemangel og nu aldeles ikke kunne omstille sig til at tage mod en folkeforøgelse på det dobbelte af, hvad man havde været vænnet sig til at anse for naturlig. De måtte afsted for ikke at sulte ihjel hjemme. Det er ikke vel hørt, men ikke des mindre sandheden. Og nu lå der så et ubrugt kontinent derovre og begærede stadig flere mennesker.

Også hjemme lå ubrugt land og ventede. Lyngen dækkede i Jylland så store områder, at mange knap vidste skel mod naboen og hele sognes befolkning hælede livet ved binæringer fremfor at bryde den golde hede. Vi jubilerer febrilsk hvert femogtyven-

de år for Hedeselskabet, og ikke skal historikeren afdisputere dets skabere nogen hæder. Men har ingen tænkt på, at tidspunktet var nu eller aldrig. Et halvt århundrede før ville ingen folk have været i overskud til opdyrkning af heden. Et halvt århundrede senere ville ingen have ladet sig byde de vilkår, de første hedeopdyrkere gik ind til. De kunne kun bæres af overflødige overlevende. Ingen har gjort et så bestialsk slid som hedebyrderne af første slægtled, og havde de set anden vej end hedebondens var de vel hellere gået den. Nu faldt deres angreb på heden sammen med den første store arbejdsløshed indenfor den spirende industri. Homesteadfarmer i Amerika eller hedehusmand i Jylland, det var de ufaglærtes muligheder. Afgørende var, at begge lå indenfor sultegrænsen. Ikke med nogen bred margin, men dog indenfor.

Op gennem landet krøb jernbanen år for år og afsatte småbyer, hvor før intet hus var at se. Bønderne kom til stationsby-

Lars Kjærs hus i Rebild Bakker, opført på dengang værdiløs grund. Huset tilhører nu stats-skovvæsenet, men ville i privateje bestemt ikke være værdiløst.

Riismøller foto 1954.

erne med deres grise på en hækvogn og tog med sig derfra varer, som det ikke mere kunne betale sig at lave selv. Ved stationen slog nærsomme småfolk sig ned og begyndte at forsåle sko og bage brød. Hvor havde de lært det? De fleste var overlevende fra småkårshjem ligesom portører og linjearbejdere. Alle fik føde og husly og mere var ikke at tænke på.

Der var andre, der faldt tilbage over grænsen. Landarbejdere i jordløse huse kunne nok bjærge livet i sommertiden, når ungerne kunne tjene føden selv hos bønder, og med kartofler og roer var arbejde i efteråret også nogenlunde sikret. Men vinteren var arm, for tærskning med plejl var blevet for dyr for landmanden og for billig for tærskeren, den kunne ikke betale sig for nogen af parterne. Lars Kjær i Rebild Bakker gik hver morgen til Bundgården for at tærske, han gik hjemmefra i mørke og kom hjem i mørke og kun om søndagen kunne han tælle ungerne. Der var en halv snes, da de var flest, og Lars tjente 66 øre om dagen, mens et rugbrød kostede 60 øre.

Jamen det kunne jo egentlig ikke betale sig at arbejde, frittede historikeren. Jovist, du fik kosten på Bundgården, men det var jo egentlig alt, hvad du fik ud af det.

Ja, det er rigtigt nok. Hvis altså jeg ikke hver aften havde fyldt alle lommer med rug, når jeg gik af loen. Det fik bageren så for brød, det kunne gå lige op.

Jamen vidste Moust Bundgård da ikke, at du gjorde det? Jo vist så, ellers har han da været dum. Og bageren har da også vidst besked.

Hvorfor gav Moust dig så ikke det dobbelte for dit arbejde og sagde dig, at du måtte gå af loen med tomme lommer? Det havde da været bedre for jer begge to.

Er du tumpet. Hvad tror du, de andre bønder havde sagt?

Lars Kjær og hans familie boede i et hus, som kendes af alle turister. Det ligger i Rebild Bakker på en afsats nord for hulvejen, og om så der var udskrevet en konkurrence om dets placering mellem landskabsarkitekter, kunne ingen have fundet rigtigere sted. Lad det ligge til evig tid og repræsentere en type,

som nu er ved at forsvinde eller blive poppet ihjel: de overflø-dige familiers huse.

Rundt om i landet ligger de på mærkelige steder, nu begæret af asfalmennesker, for de er tit så smukt placeret. De hænger ikke sammen med anden bebyggelse, kan ligge helt af vejen, ofte i kanten af en mose eller ved et væld, for uden vand kan end ikke jordløse eksistere. Husene kan lige akkurat rumme en familie - hvordan må de selv have vidst, forklares kan det ikke. Dertil rum til ged, gris og høns og helst et lille værksted til kurvebinding, træskomageri, vævning eller hvad man nu sled vinteren igennem med. Hele ejendommen er en demonstration af, hvad mennesker uden fordringer kan nøjes med. Den maleriske beliggenhed er simpelthen bestemt af grundens værdiløshed. Tophuset er nok det kendteste af disse udmarkshuse.

Marginalt land er den faglige betegnelse for steder, som kun tages i brug under pres af elendighed, flugt eller unormal folketilvækst. Man løber på ejendommelige forhold, som leje på 49 eller 99 år af byggegrunde, som en f jern ejers oldefar er gået ind på for ikke at nægte en pjaltet fattigfamilie en ufliet trekant til at bygge et ly på, for nægtede han faldt de jo bare til fattigvæsenet. Eller rosset byggede uden at spørge, og havde overfor hvem som helst det pressionsmiddel, at vejen til fattiggården var offentlig. Et par piger fra Skørping fik af deres forældre byggegrunde på strøpladserne i Skørpingholme. Deres mænd var tilløbende, i bondejne for børster at regne, nu fik de så jord ved verdens ende med en mil til en hvilken som helst tænkelig arbejdsplads. Husene er for længst usporlige, ingen vil nu kunne begribe, at mennesker engang har boet her på disse lave grusbanker i den side eng. Det er 100 år siden.

I Hammer Bakker havde ikke boet mennesker siden det store folketab i 1600-årene, og jorden er heller ikke værd at holde plov i. Herhen søgte vendelboer af de overflødiges kaste og byggede sig et ly. Var der ikke hus, gjordes en jordhule beboelig, mens man krattede materialerne sammen til huset. Hvad man levede af vil aldrig blive opklaret, så lidt som herkomst og døbenavn for

En tørvegraverfamilies sæsonbolig i Grove sogn på Karupfladen. Vinduet i gavlen er det eneste, der skiller husene fra jernalderens boliger 2000 år tidligere.

Riismøller foto 1948.

den ældste generation af disse tilflyttere. To af dem hed Bovse-Drejes og Jens Røv, og så modsat tilnavnene var, så ens var oprindelsen, begge var ved okkupationen af grund ankommen uden bund i bukserne. Og her lå Tusborg, som Tus-Hans indehavde, eller i hvert fald beboede sammen med en ged.

En dag indså den ensomme Hans, at han ikke så udvej for at skaffe sig føden, hverken nu eller i nogen fremtid. Han satte en stige til gavlen, klavrede op til nokken og hængte sig der i gedens tøj. Men naboens lille datter så det ske, og Stine skreg gevalt så betids, at Hans blev hjulpet ned i live. Pastor Bekker kom alturneret til stede og foreholdt Hans, at han havde været nær en dødssynd, det måtte han for Guds skyld ikke gøre mere. Svaret burde gengives i hjemmelkvindens vendelbomål, som historikeren imidlertid ikke magter, ligesom oversættelsen ikke kan

få ofrets bitre gråd med: »Ja det kan præsten sagtens sige, der har, men jeg har ikke krumme, jeg har ikke skorpe.«

Hammer Bakker er i dag opkøbt og fredet af en privatmand, som dermed har givet Aalborg en naturpark af væld. Men så nær til grænsen, som det lader sig gøre at komme, Ligger nu villaveje, en stor bys middelstand er søgt ud i det marginale land, som nu betales med noget andre priser end i den periode, da bakkerne var et frivilligt flygtningeasyl. Der bør være en Tusborgvej i bogholderkvarteret.

På toppen af folkebølgen, i 1883, tog en kommission for skolehygiejne sig for at undersøge, om en forskel i legemlig udvikling mellem børn fra by og land lod sig påvise. Det kunne der ikke, men i stedet fremkom ved sammenligninger en statistisk forskel mellem elever fra betalingsskoler og kommuneskoler. Forskellen viste sig at være af social art, så elever i gymnasiet stod lige med gårdmandsbørn, mens husmandsbørn fra landet stod lige med bybørn i kommuneskole eller derunder. Statistikeren William Scharling er fuldt klar over, at forskellen skyldes ernæringsforhold, men ryster lidt på hånden, når han skal forklare, at 14-årige husmandsbørn måler en tomme mindre i højden end gårdmandsbørn og vejer tre pund mindre i gennemsnit. De godt 28.000 undersøgte børns antal er fuldt forsvarligt underlag for en statistik, som også omfatter samme børns sygelighed. Her kommer piger fra de københavnske almueskoler ind på en forfærdende førsteplads med 44 pct. lidende af en eller anden svagheit, mens bedste sundhedstilstand indehaves af drenge fra jyske betalingsskoler med 25 pct. Også her en forskel mellem gårdmands- og husmandsbørn svarende til kropsmålingerne. Den hyppigste af alle sygdomme kaldes »kjerfelsyge«. 48 pct. af alle syge husmandsdrenge i Jylland lider af den, men kun 32 pct. af pigerne fra samme lag. Men hvad var årsagerne til, at den elendige kjerfelsyge - en nu vistnok helt udryddet form for tuberkulose - var langt mere udbredt på landet end i København,

I hvert fald var samtiden ikke i tvivl om, at landlivet var sundere end tilværelsen i byen, og Københavns kommuneskoler

søgte tidligt at få løfte om feriepladser på bondegårde til deres elever fra fattigkvarterer. Bedre kontakt mellem land og by er aldrig set end den, der kom i stand fra den første dag på gården, når madmor vejede den nytilkomne blege starut, til hun den sidste dag gentog vejningen, men nu af en vejrhærdet børste. Harald Herdals erindringer om ferielandet slutter med linjerne: »Har du endnu i det dybe, drømmen om Paradis«, og lad dem stå som minde om den smukkeste form for folkelig solidaritet, historikeren har været vidne til, praktiseret gennem alle de årtier, da bondegården stod som den brugsstørrelse, der egentlig var landbruget. Siden tog også husmændene så vel mod ferieborn, men de måtte først hæve deres egen status.

Folkebølgen indtraf i en opgangstid for landbruget. Eller var den selv forudsætningen for opgangen? Der blev jo så mange flere af forsyne, at priserne måtte stige på alle levnedsmidler. Det var konsolideringstider, flere og flere købte sig fri for hoveri, hvor dette endnu fandtes, eller købte deres gårde til selveje. Den dræbende landbrugskrise i Napoleons spor var ovre. Den havde sinket landboreformernes følgevirkninger i nogle årtier, nu kom de.

Herregårdene skilte sig mere og mere ud fra det øvrige landbrug og blev helt afhængige af lejet arbejdskraft, fast eller løs. I de unge år var det ikke noget ringe valg at blive karl eller pige på en herregård, det indeholdt chancer for advancement for begge køn. Kunne de bedste blive kuske, fodermestre, avlskarle, ladefogder eller endog forvaltere - på spindesiden mejersker, husjomfruer, kokkepiger eller herskabsstuepiger - var chancen dog ikke lige for alle. Der var under eliten en hær af arbejdskuler, som måtte nøjes med halvt foragtede pladser på bagsiden af herregårdens Forgrenede kompleks. Derunder også de mange, der lejede sig ind i en husende, hvorefter manden blev løs landarbejder og konen malkekone på nærmeste herregård. Tiden efter 1830 blev en mægtig opgangstid for det store landbrug, og det ene grundlag for de store indtægter var den stigende kornpris. Den anden årsag til godsernes storhedstid taler historien kun indirekte om, det var

den billige arbejdskraft. De overlevende skulle have arbejde, og mens bondegårde snarere skulle bruge færre end flere medhjælpere nu, da hovedet var afløst, skulle herregården af samme grund bruge mange flere. De var til stede; forvalteren kunne om morgenen se ud i porten efter børster og antage dem af flokken, han havde brug for.

For nogle år siden havde historikeren den lykke at møde en forhenværende herregårdsforvalter i hans høje alderdom og høre ham fortælle om en nu helt forsvunden klasse. Uden båndoptager, med en blyant og fortællerens tålmodige gentagelser som hjælp, blev det i forkortelse til denne beretning:

I min ungdom omkring århundredskiftet gik hver vinter 10-12.000 mænd subsistensløse på vejene. De havde haft arbejde på store gårde fra april til november, men sjældent samme sted

Børstesjak med gravemaskine og tipvognshest på dæmningen mellem Gjøl og Øland. Nederst til venstre formanden og entreprenøren. "Flyver-Olsson" foto 1913.

hele sommeren, for nogle af dem tålte ikke en tilrettevisning men gik øjeblikkelig, hvis forvalteren brugte mund. Lønnen fik de hver uge, hvis ikke de var antaget på halvårsløn. I så fald var de ligesom lettere at snakke med, men var så egentlig heller ikke børster. Der var faktisk et skel mellem faste folk og børster, men det gik lodret og var sat af parterne selv; de foragtede gensidigt hinanden. For en herregårdsbørste gjaldt det samme som for en håndværkersvend i lavstiden: blev de gift, var de ude af lavet. Og fra roerne var bjærget, var der ikke mere til børsterne at bestille, for tærskningen kunne vi klare med maskiner, og skulle der laves tag, var det vinterarbejde for husmænd.

Så gik de på bommen. Opsparing i sommerens løb var der ikke tale om, hver klink gik til arbejdstøj og træsko, tobak og brændevin. De gik fra sted til sted, fægtede sig til en bid brød her, en brønge halm at sove på der. På herregårdene fik de gerne mad, når de mødte om morgenen, og kom en os bekendt person om aftenen, fik ham lov at sove i børstekammeret og fik davre næste morgen. Ja, det var øllebrød og futmælk, intet kaffekæleri her og ingen dram. Bare se at komme ud af klappen, inden manden opdagede at forvalter og husjomfru bedrev filantropi. Det kunne i øvrigt bruges til afpresning. Nå, herskaberne vidste sågu nok besked - de klogere af dem da.

Historikeren indskyder et spørgsmål: Til denne hær af overflødige mænd skulle man synes, at der måtte svare en nogenlunde lignende antal kvinder. Var der ingen kvindelige børster?

Nej, for der var altid brug for tjenestepiger. Hvert år drog en flok piger til byerne, og ville de gå for en lav løn og bo to sammen i et usseligt kammer, kunne de få føde, husly og en smule løn. Pigerne nød godt af, at der var lige brug for dem sommer og vinter. Nogle blev vævepiger eller syersker, det var de bedre begavede. Nå ja, så var der endelig det, at de jo altså var piger. Det kan godt gøres til et erhverv i sig selv. Ja, også i landsbyerne, også på herregårdene, ja også i en hytte på den bare hede.

Men for de fleste børster hændte det før eller siden, at de traf en pige, de gerne ville holde sammen med. Så afhang det ganske af

Sommermorgen på Voergårds malkeplads i 1880. Fodermester N. Chr. Andersens stab tæller 12 malkekoner, 2 røgttere og en hyrdedreng. Disse 16 personer stillede tre gange daglig, første gang kl. 5 morgen, sidste gang kl. 19.

I anden række til venstre godsejer J. B. Scavenius - i dagens anledning.

Ukendt fotograf.

hende, om det skulle blive til ægteskab med udsigt til en tilværelse som jordløs husmand og malkekone, eller resultatet blev et kortvarigt forhold med en unge til følge og derefter besvær med alimentationsbidrag hvert kvartal. Det bødes der for i atten år, som kun var en stakåndet glæde - er det ikke sådan, digteren siger. Den karl, der først havde et par børn at svare til, var tabt for samfundet, for han kunne være ligeglad, om han tjente penge eller ej. Bidrag til to børn svarede omtrent til en sommers løn. Så hellere gå på bommen eller til banerne.

Det var i de samme år, jernbaner blev anlagt, landeveje udbygget og kystsikringer opført. Ofte skete det i tyndt bebyggede

egne, hvor ingen lokal arbejdsstyrke var til rådighed, og desuden turde bondefødte slet ikke gå ind i tøjrslaget til banebørster, hvis leben ikke blev kønnere i folkemunde. At banebørster efter få års forløb var for faglærte at regne, kom kun entreprenøren til gode, aldrig børsterne selv, for de var så aldeles uden social opdrift. De levede et barakliv bag en væg af uhøvlede brædder, sov under et tæppe i selskab med forrige beboeres lus og holdt sig selv med kost i samme skur. Det betød brød og brændevin, spegesild og brændevin, øl og brændevin, amerikansk flæsk og brændevin.

Den mand, der evnede at gå ind i sjakket og dets livsform, var kammerat for altid og fik øgenavn som erstatning for det døbenavn, han alligevel helst ville glemme. Men røbede man fine fornemmelser ved mødet med sjakket, kunne det slide en stærk mand op på en dagstid eller fryse ham ud. Faget fik tilgang fra mange lag, for der var alle steder folk, der enten havde noget uafgjort med myndighederne - mest vel børnepenge - eller simpelthen følte sig overflødige. Børstesjakter var en slags fremmedlegion.

Det gik alt sammen an, så længe termometret stod på plusgrader. Ved vinterens begyndelse var det så bare at gå på bommen. Hvad kunne vi andre gøre ud over at betale vort kontingent til »Arbejde Adler«. Jeg stred med mine arbejdsgivere for at få lov at beholde så mange af de bedste arbejdere som muligt vinteren over, men her rendte vi imod den forbandede lov om opholdskommunen, som efter et åremål blev hjemstedskommune med pligt til fattigdomsforsørgelse og alderdomsforsørgelse. Godsejere sad altid i sognerådet og skulle vare sig for at skaffe kommunen nye forsørgerbyrder.

Var der mange af børsterne, der kom på fattiggården eller fik alderdomsunderstøttelse? Historikeren stikker en antenne ud, her er da vist et spor.

Gu var der ej. Børsterne blev ikke gamle, de allerfleste sled og drak sig ihjel længe inden alderdommen. Når de mødte om foråret, var de i en tilstand af udhungring, som forvaltere og

sjakformænd godt vidste besked om, men ikke kunne gøre andet ved end at stikke dem et forskud på første ugeløn og i øvrigt tage småt fat de første dage.

Her må historikeren erklære sig uenig med fortælleren, Børsterne døde ikke af druk eller slæb, men af underernæring. **B**liver brændevin det første behov der må dækkes, inden der bliver noget til mad, så bliver følgen fejlnæring, underernæring, vitaminmangel, proteinmangel - kald svagheden det ene eller det andet. Brændevinen indstillede fra ungdommen organismen forkert, men dødsårsagen var hunger, livslang mangel. Havde de samtidig med det hårde slid fået god kost året rundt, kunne de have levet lige så længe som bønder. Der var mange bønder, der drak lige så stadigt som børster, men de levede lige så længe som afholdende, for de sad lige så nær sulefadet og mælkekanden.

Hus med jordvægge og lyngtag i Volsted Kær. Sådanne "spændhuse" byggede hedeopdyrkere som første bolig på nyt land. Når de siden havde fået et hus op at stå, kunne spændhuset blive vognskjul og tørvehus.

Riismøller foto 1936.

Det kan måske godt være rigtigt. Døde børsterne af sult? Det skulle man knageme lige have fortalt Mikkel Hindhede. Han hævdede, at hvad en gris kunne trives på også var nok til et menneske.

Gør nu ikke skarn uret. Havde børsterne fået den samme kost som grise - kartofler, fuldkorn, mælk, valle og levertran, dertil om sommeren grønt, så kunne de højst have manglet noget protein. Ikke at jeg skal forsvare Mikkel Hindhede, for nogen mere glædedræbende jydemissionær har da aldrig hærget riget. Men han havde ret i, at en ordentlig landmands grise fik meget bedre foder end børsterne.

Hvis det er rigtigt, hvordan kunne så polakkerne leve? Da børsterne var blevet så store på det, at de hellere gik til banerne eller på bommen, begyndte svenske landarbejdere at indvandre. De var vant til at arbejde hårdt og længe, men altid var der brok med dem, for mange piger foretrak en svensk karl for en dansk. Da de begyndte at forlange samme løn som danske karle, var det bal forbi. Det var jo som løntrykkere de var inviteret.

Nej, så var polakkerne meget bedre til det stykke arbejde. De kom i flokke om foråret og blev indkvarteret sammen, så de ikke blandede sig med folk. På en herregård i Østhimmerland, hvor jeg var underforvalter i 1902, kom de i april og blev losset ind på et tomt kornmagasin, hvor hver fik en halmsæk til seng. Sengetøj kom de selv med. De fik råmaterialerne til maden, som de selv måtte tilberede - kartofler, salt flæsk, margarine, brød, futmælk og gryn. Den gård jeg taler om, havde fiskeri i Mariager fjord, og somme tider fik polakkerne en spand ålekvabber sat ind på magasinet. Og de betingede sig et stykke jord til grøntsager. Om efteråret drog de af med lønnen i behold, syngende af fuld hals af glæde over at skulle hjem. Som løntrykkere har vi aldrig haft bedre folk end polakkerne.

Jamen polakkerne fik jo en ret alsidig kost. De havde koner med som var vant til at dyrke grøntsager. En spand ålekvabber er meget bedre mad, end det lyder til i Deres mund. Kartofler og salt flæsk var endnu i min ungdom fast middagsmad i bondehjem

fire dage om ugen. Havde det været sødmælk i stedet for futmælk, de havde fået, ved jeg i grunden ikke, hvad der fattedes i den kostplan. Nej, for De har ikke set serveringen. Jeg skammede mig over at se polakkerne fodret som dyr, og kun deres egen kultur hjalp dem til at få menneskelig form på føderet. De skulle se dem skille en spædkalv ad næsten uden grejer og lave den i sylte med hvidløg. Jeg beundrede de folk, jeg tiggede sigtebrød og ost til dem hos husjomfruen og drak te med dem i stakladen sommeraftener. Men den gik ikke længe, jeg

Store Restrup i Sønderholm sogn var et af Jyllands store godser, som efter hoveriets afløsning blev drevet delvis med børster som arbejdskraft. I 1912 købte Udstykningsforeningen for Aalborg Amt godset og udstykkede det i 60 husmandsbrug, mens hovedbygning og park blev taget i brug til højskole. Den handel blev en milepæl i husmandsbevægelsens historie og gav anledning til megen og skarp debat.

H. Dalby foto

blev fyret for at omgås slaver. Det svarede til at gå på beværtning med negre i Alabama.

Det var noget sært noget, det polaksjov. Her gik arbejdsløse og hjemløse mænd og sultede, så sidebenene buede indad, mens de store arbejdspladser blev besat med indvandrere til slaveløn. Vi havde skabt et poletariat mere trodsigt end byernes, og så søgte vi at sulte dem ud med hjælp af løntrykkere. Men så var det, husmandsloven kom og sorterede dem - var det ikke i 1899. Ja, allerede med husmandskreditforeningen var der slået hul på den indbildning, at husmænd skulle holdes jordløse for at være passende ydmyge. Men det var nu først med statslånene, der for alvor blev rejst nye landbrug i en størrelse, der kunne passes af en familie.

Hvor mærkeligt at høre en herregårdsforvalter tale sådan om husmandsloven. Nu hører man jo ellers fra den kant, at hele husmandsbevægelsen var en sentimental fejltagelse af radikale højskolefolk, og hele systemet skal omlægges til større enheder. Godsdriften skal opstå i sin herlighed.

Var det ikke Dem selv, der gjorde mig opmærksom på, at min gamle arbejdsplads, Buderupholm hovedgård, var ved at springe i lyng? Det var omkring 1912-14, et gods på mange hundrede tønder land, der ikke kunne føde ejer og arbejderstab. Nu bor over en snes husmandsfamilier på den jord og lever i ordentlighed, og hver af dem betaler mere i skat, end herremanden gjorde dengang. De er blevet bønder. Hvad tror De en ny omlægning tæller i det regnskab? Hvordan var vi sluppet igennem to verdenskrige uden husmændenes nøjeregnende produktion af højt forædlede fødevarer til lav produktionspris? Ikke en chance havde herregårdene haft for at gøre det samme. Nej nej, jeg ved godt, at jeg har arbejdet et langt liv i en driftsform, som var på retur i min ungdom, fordi den kun lønnede sig ved udbytning af ukvalificeret arbejdskraft. Kan de store gårde nu producere bedst og billigst, sker det ved maskiners hjælp, så jeg skal kun gratulere. Der står jo ingen overflødige mænd ved porten mere. Det var dem, husmandsloven sorterede i bondeemner og proletariat.

De solide, tålmodige og flittige blev husmænd, kom på niveau med bønder. Ja og så dem, der fik koner med trang og evne til at bygge rede. Andre, med daglejersind, måtte gå andre veje.

Men nu er jeg træt, og De skal have tak for Deres tålmodighed til at høre på en gammel mands snak.

Politisk historie skal nok melde sig med dato og klokkeslæt. Kulturhistorie er en vanskeligere defineret disciplin med få eksakte fæstepunkter. Det er helt mærkeligt at kunne indramme afslutningen af de overflødige overlevendes korte periode til et tiår.

Kystsikring var et af de specialer, børsterne fastholdt længst, dels fordi det var farligt arbejde, hårdt og beskidt, typisk børstesjov, dels fordi arbejdet ofte skulle udføres langt fra beboede steder. I det tyndt befolkede Vestslesvig måtte genopbygningen af vester havs digerne efter en verdenskrigs forsømmelser gøres af indkaldt mandskab, indkvarteret i barakker hinsides faregrænsen.

Den 30. august 1923 brød havet under en orkan gennem et ufærdigt havdige ved Rejsby. Arbejderne søgte at bjærge sig i land ved at bryde barakkerne ned og bruge væggene som flåder, og mange lykkedes det for, men nitten mand druknede, de fleste hængende i marskens pigtrådshegn mellem diget og det faste land. Det varede flere dage, før man havde rede på ofrenes antal og identitet, og på egnen hedder det sig, at tallet måske ikke var endeligt, for ingen vidste med sikkerhed, hvor mange og hvem, der levede i barakkerne. Folkeregistret var ikke gennemført, og de sidste, der fandt ind i statistikken, var de overflødige.

Det var ikke kun børster, der druknede ved Rejsby, der var ingeniører, formænd og håndværkere på tabslisten. Men kun en sønderjyde; alle andre var mænd af den bevægelige arbejdsstyrke, deriblandt navne uden kendt hjemsted.

Ulykken ved Rejsby kaldte på samfundets samvittighed. Så længe en arbejdsulykke kostede en børste ad gangen livet, blev det kun til en linje i den stedlige avis. Her var ofrenes antal en snes og omstændighederne var dramatiske. Der lagdes op til offentlig diskussion af problemet et par menneskealdre for sent.

Børstesjak ved deres barak i marsken. Til højre i bageste række flipfolkene: entreprenøren med rundpullet hat, formanden med kasket og ingeniøren med blød hat. Børsterne derimod er ikke i uniform.

Peter Boesen, Ribe foto 1911.

Behovet for børster var allerede længe dalende. Fastboende jordløse tærskede ikke mere med plejl i vintertiden, men »tog tjeneste hos menneskeæderen«. Det var graveskov len, arbejdsmandens embleme, der blev kaldt sådan, men kannibal eller ikke, lokale arbejdsmænd ville dog helst forbeholde sig brugen. Da Lillebæltsbroen skulle bygges, var der alligevel ikke stedlige arbejdere nok, så tilrejsende måtte indkaldes, men de stod i folkeregistret og boede hos egnens folk. Ingen Rejsby-tilstande.

Ikke sådan at forstå, at de overflødige dermed ikke fandtes, men derimod at de blev anerkendt som samfundsproblem. I efteråret 1928 samledes nogle tusind hjemløse mænd fra alle kanter af landet og vandrede i trop over Sjælland til København

i det håb, at deres fremmøde i trop ville påvirke den offentlige mening. Modtagelseskomiteen var en flok studerende ungdom uden organisation, der samlede ind til de hjemløses kost og logi ved at gå rundt mellem de tusinde af nysgerrige - eller sympatiserende - der fyldte Rådhuspladsen på den sollyse eftermiddag. Det var let at bære de hvide huer, der samledes ind i. Der kom flest sedler.

Det var en patetisk oplevelse at se denne flok mænd, uden politiske hoveder og uden poeter, traske ind i en by, hvor pressens reaktion var forvirring over københavnernes venlige offervilje - sådan på en afstand - og over flokkens fordringsløse tavshed. Aldrig er fredeligere demonstration set - de var der bare. Fik den nogen virkning heller? Måske ikke øjeblikkelig, men den var dog vel med i overvejelserne, der førte til socialreformen af 1933. Ti år efter Rejsby-katastrofen blev de overlevende ligeberettigede medlemmer af samfundet.

"Dramhuset" på markedspladsen i Skørping stationsby, opført som anneks til kroen i 1913, da markederne - og stationsbyerne i det hele taget - havde deres største tid. Huset bar sit kælenavn med fuld ret.

Riismøller foto 1955.

Processen havde da taget et århundrede. I dag er dens problemer vanskelige at forstå, fordi ingen overflødige nu står ved nogen port. Det er den største sejr, det danske samfund har vundet siden landboreformerne.

Men ved efterretninger fra andre samfund, som endnu lever på sultegrænsen, er det værd at have i erindring, at det er knap fyrre år siden, bagtroppen af danskerne overskred den.

Efterskrift

En skitse til dette skrift udsendtes under samme titel som privattryk i 1966. Den anerkendelse, dette forarbejde fik af modtagerne, gav mig mod til at søge bogen færdiggjort trods viden om emnets grænseløshed og egen inkompetence. For disse notater er taget fra et punkt, hvor så mange fagområder mødes, at kun kulturhistorikeren kan overskue hele feltet. Tilgiv ham så venligst en kun elementær viden om fysiologi.

Ingen danske, født efter første verdenskrig, kan fuldtud forestille sig de ringest stilledes armod bare omkring århundredskiftet. Det er magtpåliggende at få registreret sejren over hungeren, mens erindringen derom endnu ikke er helt sløret af vor tids billigste og populære narkotikum: myten om de gode, gamle dage.

Skriftet henter en stor del af sit stof fra eget erfaringsfelt: en opvækst i et miljø lige indenfor sultegrænsen. Der er i disse optegnelser så megen selvoplevelse, at den skulle yde kaution også for stof, modtaget af andre. Når en så stor del af eksempelstoffet er taget fra Nordjylland, er det ikke alene fordi denne landsdel var fattig, hvad den vitterlig var, men også fordi de fleste iagttagelser er gjort her. En opmærksom kulturhistoriker vil kunne finde lignende stof overalt, om ikke i marken så dog i arkiverne. Emnet er ubegrænset, det er så at sige historiens uofficielle nedre part, af nationale hensyn fortiet eller simpelthen ukendt af en nutid, som godtager det dogme, at i Danmark behøver ingen at sulte, og dertil forlænger det bagud.

Et af de sikreste midler til at gøre en tekst ulæselig er fodnoter. Kildestoffet til denne bog er så ubegrænset, at henvisninger kun ville kunne dække få procent, ja selv en litteraturliste er vanskelig at give for et stof, som har været under observation i

et helt liv. De første mundtlige beretninger modtog jeg i skolealderen af folk, som nu har været døde i mere end et halvt århundrede, de sidste mens jeg renskrev denne bog. Er kun fornavn nævnt betyder det, at personen kan have efterkommere, som kan være sky for offentlighed, og det er respekteret ved pseudonym. Husk at fattigdom ikke tilgives - heller ikke forfædres.

Det samme hensyn fortynder Illustrationsmaterialet. Der er så megen skamfølelse forbundet med åbenbar mangel, at offentliggørelse af billeder af vantrevne mennesker ville være taktløst, hvis de har efterslægt, som vedkender sig afstamningen.

Håndbøger er flittigt konsulteret for kontrol og verifikation, men sjældent citeret, eftersom de er tilgængelige for læsere, som måtte ønske at kontrollere teksten. Arent Berntsen: »Danmarks og Norges frugtbare Herlighed« fra 1656 taber lidt i vidnekraft ved at holde sig temmelig stramt til titlen. Frederik Thaarup: »Vejledning til Det Danske Monarkies Statistik«, 1794, og W. Scharling og Falbe-Hansen: »Haandbog i Danmarks Statistik«, 1888, giver betydeligt sikrere pejlemærker.

Et tabelværk med gode krydsprøver er Aksel Lassen: »Fald og Fremgang«, 1965, om befolkningsudviklingen i Danmark siden 1645.

Uvurderlig for viden om tilstanden forud for landboreformerne er J. D. W. Westenholz: »Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden«, 1771. For tiden under og efter landbrugskrisen i begyndelsen af 1800-årene er den række økonomiske amtsoversigter, som Landhusholdningsselskabet indkaldte, en kildegruppe af endnu ikke helt udnyttet rigdom.

En lille gruppe specialværker med andet ærinde har ydet nærgående sociale analyser. Det gælder Fridlev Skrubbeltrang: »Husmand og Inderste«, Gunnar Olsen: »Hovedgård og Bondegård« og Holger Rasmussen: »Limfjordsfiskeriet før 1825«. Hugo Matthiessen: »Den sorte Jyde« og »Limfjorden« er i mesterlig forkortning beretninger om Jyllands forfald og affolkning, bilagt ufejlbarlige kildehenvisninger.

Det kunne være Johan Skjoldborgs "Kragehuset". Stedet er det samme som novellens: Øster Hanherred, tiden også den samme: efter stiftelsen af Husmandskreditforeningen i 1875, men før Statshusmandsloven af 1899.

Riismøller foto 1949.

I tidsskriftet »Museum« giver C. A. Thyregod sidst i forrige århundrede skildringer af de overflødiges kamp for livet. Samtidig udgår fra Askov Poul Bjerges »Aarbog for dansk Kulturhistorie«, i hvis få årgange særlig Evald Tang Kristensen fortæller barske sager i sin usentimentale form. Hans mesterstykke som biograf er dog »Ole Veed-Fald. En lille Levnetstegning«, 1918.

Johan Skjoldborg fortæller i »Kragehuset« og »En Stridsmand« med triumf i stemmen om overlevendes endelige beviser for, at de ikke var så overflødige endda. Det er fiktionslitteratur, vist så, men er de derfor uden vidnekraft, er hele livsværker som Martin Andersen Nexøs, Harald Herdals og Jørgen Nielsens også. Henrik Pontoppidan har dertil grumme ting at berette i »Fra Hytterne«.

Charles Haugbøll samler i »Børster«, 1955, den hjemløse arbejdsstyrkes saga sammen af korte selvbiografier. Hvis forfatteren er opgaven voksen, er selvbiografien både beretning og dokument, men dertil kræves en hensynsløshed, som ikke altid kan forvente bifald. Nogle få modige kan og tør.

Christian Bundgaard: »Proletarer«, 1907, er en sådan selvbiografi i fiktiv og agitatorisk form. Bundgaard tager aldrig øjnene fil sig i sin skildring af retsløst tyende og omstrejfere.

Anders Christensen: »En mand og hans næste«, 1962, og »Træet«, 1966, er i fuldendt kunstnerisk form rapporter om almuefolks fortrykte liv under presset af uvidenhed og konventioner.

Carl Hansen Fahlberg: »I dag flytter vi sae Nissen«. En proletardrengs opvækst i århundredskiftets København, en dreng med sans for grotesk humor, angst og primitiv godhed.

I himmerlandshistorien »Bitte Selgen« fortæller Johannes V. Jensen om en dreng af de jordløses kaste, som under søgen efter bær i heden ubemærket dør af sult i en lavning. Marinus Langelands selvbiografi »Ad sandede Veje«, 1949, er den samme beretning blot med den drejning, at Marinus overlever en barndom og ungdom i hunger og tæring, og bliver husmand og foregangsmand for sin stand. I sin kombination af ydmyghed og selvbevidsthed en af vor litteraturs ypperste selvskildringer.

Niels Chr. Nielsen: »En Gaard i Børglum«, 1946, og »I gammel Daw«, 1948, er slægtens fortællinger gennem fire slægtled. Privattræk nu uopdrivelige, som så mange af sin art, når ellers de holder vægten.

Men mellem alle disse skrevne beretninger og dokumenter - og dertil mange gange de nævntes antal - vejer de navnløse meddelere endnu mere end de tæller. Flest af dem var folk, som ikke var pennen mægtig, eller som det ikke faldt ind, at deres ord kunne have vægt og værdi. Deres ord indgår dog i denne bog med førstehåndskildens vægt, og nævnte og unævnte erindres de med tak og hengivenhed som rene kilder til folkets kulturhistorie.

Niels Chr. Nielsen af Børglum slutter en række fortællinger om nød og råhed med: »[eg kan betro skeptikere, at det værste har jeg slet ikke fortalt, og jeg gør det heller ikke. Der er ting, man ikke kan betro papiret, og som helst skal glemmes«. Lad den gamle erindringskunster have det sidste ord.

Skørping i juni 1971.

Peter Riismøller.

SULTEGRÆNSEN er en række essays om menneskers liv i karrige kår. Beretninger om, hvordan jyder bar sig ad med at overleve »de gode gamle dage«, da Danmark var et u-land.

SULTEGRÆNSEN fortæller om mennesker i middelalderen, der bar sko 5 numre mindre end gennemsnittet i dag. Kummerformer kalder vi dem. Edith Piaf var en af dem.

SULTEGRÆNSEN beretter om bønders håbløse kamp mod selvfremskaldte naturkatastrofer, halvsult og jordplyndring. Men også om deres efterkommeres genskabelse af jordens frugtbarhed efter landboreformerne. Bønder skaber landet.

SULTEGRÆNSEN melder også om de overflødige overlevende, da folketallet steg ovenud af livsmulighederne. Hver tolvte dansker udvandrede til Amerika, og lige så mange gik ud for at bryde hedejord. Tilbage blev en flok børster, der byggede jernbaner, veje og havne, hvis de ikke foretrak at arbejde på herregårde. Hvad de fik ud af det, står i »De Overlevende«. Det er barsk læsning.

SULTEGRÆNSEN er Danmarkshistoriens uofficelle nedre part, skrevet af en kulturhistoriker, som står akkurat der, hvor denne bogs mange fagområder mødes.

Nyt Nordisk Forlag . Arnold Busck

ISBN 87 17 01458 1